

სპ/ 90760
2

ქართული
ხალხური
ორნამენტი

I

ხევისრული

ვ. ბარდაველიძე
ლა
ბ. ჩ ი ტ ა ი ა

თბილისი 1989

ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬН. КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА
FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS
L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE ET DE CULTURE MATÉRIELLE

ГРУЗИНСКИЙ НАРОДНЫЙ ОРНАМЕНТ

I

В. БАРДАВЕЛИДЗЕ и Г. ЧИТАЯ

ХЕВСУРСКИЙ ОРНАМЕНТ

Грузинское, русское, французское введение
XXXIV таблицы

ORNEMENT POPULAIRE GÉORGIEN

I

V. BARDAVELIDZÉ et G. TSCHITAIÀ

ORNEMENT KHEVSOURIEN

Introduction géorgienne-russe-française
XXXIV tables

ИЗДАТЕЛЬСТВО ГРУЗИНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
ÉDITION DE LA FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

შ.გ. 2019-5348

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქარტოველოს ფილიალი
ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. შარის სახელობისა

ქართული
ხალხური
ორნამენტი

I

ხევისსურული

ვ. ბარდაველიძე
და
ბ. ჩიტიანი

სსრკ
90760
2

ქართულ-რუსულ-ფრანგული შესავალი

XXXIV ტაგულა

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქარტოველოს ფილიალის გამომცემლობა

დაინუქცა სსრუ მუცნიერუბათა აკადემიას
საქართველუს ფილიალის განუარტულუშით
თავმუჯდომარე აკად. ნ. მუსხელიშვილი

რედაქციათა პრედ. სიმონ ჯანაშიას

თავმუჯდომი და დეა მხაცვარ ლ. გრიგოლიასი

ტექრედაქტორი ა. თოდუა

გადაცემული ასაწყობად 13.10.1938	მელმოწერილია დასახეჭდად 2.8.1939
ქალაღლის ზომა 72×105 ³ / ₁₈ ..	საადტ. საალრიცველ ფორმა 16
მთავლიტი № ა-902	ბეჭდვური ფორმა 13
შეკვეთა № 715	ტირაჟი 800

სსრუ მუცნიერუბათა აკადემიის საქართველუს ფილიალის სტამბა. თბილისი, წერეთლის ქ. 7

შინაარსი ОГЛАВЛЕНИЕ SOMMAIRE

შესავალი Введение Introduction	1— 82
ხევსურული ორნამენტი	1— 38
Хевсурский орнамент	39— 60
Ornement khevsourien	61— 82
სიები Списки Listes	83—118
გამოყენებული ლიტერატურის სია	85— 86
Список использованной литературы	85— 86
Liste de littérature traitée	85— 36
ტექსტში მოთავსებული სურათების სია	87— 87
Список иллюстраций в тексте	88— 88
Liste des figures	89— 89
ხევსურული ორნამენტის ელემენტების სია	91— 98
Список элементов хевсурского орнамента	99—108
Liste des éléments des ornements khevsouriens	109—118
საძიებელი Указатель Index	119—128
სატრანსკრიპციო ნიშნები Транскрипционные знаки Transcription	129
კარტოგრამა Картограмма Cartogramme	
ცაბულები Таблицы Tables	I—XXXIV

ხევისუფალი ორნამენტი

ხევისურულ ორნამენტთან დაკავშირებით XIX საუკუნის ორმოცდაათიანი წლების ერთნოვრადიულ ლიტერატურაში ერთი ყალბი შეხედულება იყო გამო-
თქმული. ამ შეხედულების მიხედვით ხევისურები პალესტინიდან დაბრუნებული
ევროპელი ჯვაროსნების ნაშთი უნდა ყოფილიყვნენ, რომელნიც კავკასიის
მთებს შეეხიზნენ და ხევისურეთის მიწა-წყალზე გამრავლდნენ. ეს აზრი პირველად
ა. ზისერმანმა¹ გამოთქვა. მას შემდეგ ის არა ერთ მოგზაურ-მკვლევარს
გაუმეორებია. ამ შეხედულებას ჩვენ ბოლო ხანების ლიტერატურაშიც აქა-იქ
ვხვდებით ხოლმე.

თავისი აზრის დასაბუთებლად ა. ზისერმანი ასახელებდა, ერთის
მხრით, ხევისური მამაკაცის კოსტუმის ორნამენტად ჯვარის გამოსახულების გა-
მოყენების ფაქტს. ხოლო მეორე მხრით, ხევისურეთში ჯვაროსნობის ხანის იარა-
ღის, კერძოდ ხმლის პირების შემონახვას. ავტორს ეს მოსაზრებები საკმარისად
მიაჩნდა იმისათვის, რომ ხევისურების წარმოშობის საკითხი გადაეწყვიტა.

ცნობილი ფაქტია, რომ ხევისურული „ტალავარი“ (კოსტუმი) იშვიათ ნი-
მუშს წარმოადგენს კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიულ ტანსაცმელებს შორის².
ეს ტანსაცმელი მნიშვნელოვანია როგორც თავისი მასალის და თარგის გამო,
ისევე და კიდევ უფრო მეტად ორნამენტების გამოც. ხევისურული კოსტუმის
ზემოთმოხსენებული იშვიათობა და მნიშვნელობა ეხება არა მარტო ხევისურული
მამაკაცის ტანსაცმელს, არამედ ამდენადვე, თუ უფრო მეტად არა, ქალის ტან-
საცმელსაც³.

რაც შეეხება ორნამენტს ხევისურულ კოსტუმზე, კერძოდ ჯვარის ორნა-
მენტს, უნდა აღინიშნოს, რომ ჯვარის ორნამენტი აქ მოცემულია არა მარტო
ხევისური მამაკაცის კოსტუმზე, არამედ ის ამდენადვე, თუ მეტად არა, გვხვდება
ხევისური დედაკაცის კოსტუმზედაც. ამის მიხედვით ცხადია რომ ჯვარის ორნა-

¹ А. Зиссерман, Очерки Хевсуретин, «Кавказ», 1851, № 22.

² ხევისურული კოსტუმის ძველი კოლექცია იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფი-
ლებაში № 10—65:1—4. ეს კოლექცია ჩამოტანილია ხევისურეთიდან 1852 წელს იმ ხანად ტფი-
ლისში არსებულ რუს. გეოგრაფიული-საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მუზეუმში, რო-
მელსაც «Кавказский Музей» ეწოდებოდა. ხევისურული კოსტუმის ძველი ჩანახატი იხ. A. G. a-
m b a. Voyages dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au
delà du Caucase, faits depuis 1820 jusqu'au 1824, Paris 1826. ამავე ხანის თუ ცოტათი უფრო
ადრინდელი კოსტუმების სურათები შემოხსენებულ ეთნოგრაფიულ განყოფილებაშია დაცული.

³ G. R a d d e, Chev'suren und ihr Land, Kassel 1879; M. F i l k e, Orientalische Kostüme
in Schmitt und Farhe, Berl. 1922; ამ ნაშრომზე გ. ჩიტაიას რეცენზია იხ. «ჩვენი მეცნიერება»,
1924 წ. № 2. გვ. 134; A. B y t h a n, Kaukasus, Ostrussland, Finland, Buschan-ის Illus-
trirte Völkereunde-ში, ტ. II, 2, Stuttgart 1925; ამ ნაშრომზე გ. ჩიტაიას რეცენზია იხ. ქარ-
თული ეთნოლოგია, მიმოძიებულ ელ. ი, 1926, ტ. I.

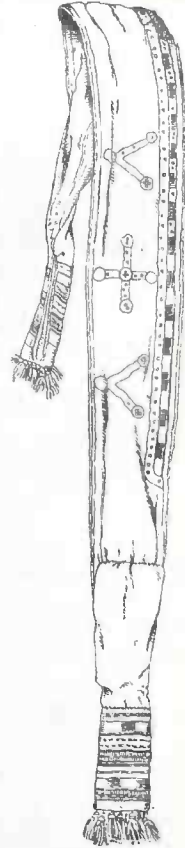
მენტი არ წარმოადგენს მხოლოდდამხოლოდ ხევესური მამაკაცის კოსტუმის დამახასიათებელ ელემენტს, არამედ იგი მოცემულია ხევესურის, როგორც ქალის, ისე კაცის, კოსტუმზე. ამიტომ ზისერმანის შეხედულების ამოსავალი წერტილი ჯვარის ორნამენტთან დაკავშირებით თავიდანვე მცთარია. ამდენადვე მცთარია და მიუღებელი ის მოსაზრება, რომ ხევესურული ორნამენტის ეს ელემენტი მომდინარეობს ჯვაროსნებისგან და თვით ხევესურები წარმოშობითაც ევროპიელი ჯვაროსნები არიან. საქმე იმაშია, რომ, როგორც ქვემოთ უფრო მეტად დავრწმუნდებით, ჯვარი ხევესურეთში უძველესი ხანის ორნამენტიცაა. იგი უფრო ადრინდელია ვიდრე ჯვაროსნების გამოჩენა ისტორიულ სარბიელზე. ჯვარი ხევესურულ კოსტუმზე იზოლირებულად კი არ არის მოცემული, არამედ მისი ანტურაჟი წარმართული სახეობითაა წარმოდგენილი. ჯვარი აქ მაგიურ-აპოთროპეული მნიშვნელობითაა გამოყენებული, რაც დაკავშირებულია ხევესურთა წარმართულ სარწმუნოებასთან. სხვათა შორის იგი („ხატი“) წარმართულ საკულტო შენობას აღნიშნავს და ამდენად რამდენიმე საუკუნით ადრინდელია ჯვაროსნებზე და საზოგადოდ ქრისტიანობაზე. უკეთ რომ ვსთქვათ, ჯვარი ხევესურთა გვაროვნული საზოგადოების რელიგიასთანაა დაკავშირებული.

სურ. 1.

რაც შეეხება ხევესურეთში შემონახულ ძველი ხანის იარაღს, კერძოდ ხმლის პირებს,—მართლაც ხევესურეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ასეთი მრავლადაა წარმოდგენილი. ისინი მიეკუთვნებიან სხვადასხვა ხანას და მათ შეტანას ხევესურეთში არავითარი კავშირი არ აქვს ჯვაროსნების მოსვლის ზღაპრულ ამბავთან.

ხევესურეთში მრავლად მოიპოვებოდა XIV—XVII სს. ხმლის პირები, რომელთაგან ერთი ნაწილი ხატების კუთვნილებას შეადგენდა. იქ დამოწმებული იყო A. Ferrara-ს ხმლის პირები, აგრეთვე ფრანგული, გორდა, კალიმი, ქართული დავით-ფერული, უნგრული ხმლის პირები და სხვა (იხ. საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების მიერ მოწყობილი ხევესურეთის გამოფენა, ფარები № 5 და № 6), რომელნიც ხევესურეთში სხვადასხვა გზით და სხვადასხვა დროს შეკვირდათ ხოლმე, უმთავრესად ქრთულისიდან და თელავიდან.

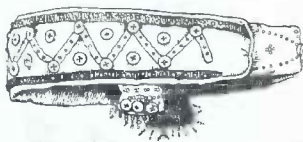
სურ. 2.

დასავლეთ ევროპის ხმლები, ერთდროს, გენეციელების და გენუელების მეშვეობით საქართველოს სავაჭრო გზებს აღწევდა და შემდეგ ამ გზებით ხევსურეთშიც შედიოდა.

უნდა ისიც ითქვას, რომ ხევსურეთში ამგვარ იარაღზე ღიდი მოთხოვნილება არსებობდა.

საქართველოს მთაში გვაროვნული წყობილების დაშლის გახანგრძლივებული პროცესი ყველაზე უკეთ დამახასიათებელი და ნიშანდობლივი სახით ხევსურეთში იყო შემონახული. ამ მოვლენას გარკვეული ეკონომიური მიზეზები ედვა საფუძვლად. აქ მოცემული იყო მეურნეობა, რომელიც პრიმიტიულ მსხვილფეხა მესაქონლეობას ემყარებოდა. ეს პრიმიტიული ეკონომიკა და მისგან გამომდინარე ხევსურეთის კარნაქტილობა მძლავრად ასაზრდოებდნენ გვაროვნული წყობილების მთავარ ძარღვებს, კერძოდ სისხლის აღების ტრადიციულ წესებს და მათთან უშუალოდ დაკავშირებულ საბრძოლველი იარაღის, უმთავრესად ცივი იარაღის, მოთხოვნილებას. გვართა შორის ატეხილ სასისხლო ძიების დროს იარაღი მნიშვნელოვან და ზოგჯერ

სურ. 3.

გადამწყვეტ როლს თამაშობდა.

ხშირად ის გვარი, რომელსაც საუკეთესო იარაღი გააჩნდა, საგვაროვნო სასისხლო ბრძოლაში გამარჯვებული გამოდიოდა. მაგრამ საუკეთესო იარაღი ხევსურისათვის მეორე მხრითაც უდიდესი მნიშვნელობისა იყო. საუკეთესო იარაღს გადამწყვეტი მნიშვნელობა „სამეკობრო“¹ ბრძოლებშიც ჰქონდა. ამიტომ ხევსური ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდა კარგი იარაღის შესაძენად. ხევსურეთში დღესაცაა შენახული ხმლის პირები, რომლებშიც მიცემულია 20-40 ძროხა თითოეულში. ბევრი მათგანი გვარის საკუთრებას შეადგენდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხევსურის ამგვარი დამოკიდებულება მკლავნდებოდა არა მარტო ხმლების მიმართ, არამედ სხვა საბრძოლველ და თავის დასაცავ იარაღებისადმიც. ამით აიხსნება ის, რომ ჩვენ ხევსურეთში მრავლად ვხვდებით ჯაჭვის პერანგებს, სამკლავებს, ფარებს, ჩაქენებს, ხირიმებს, შუბებს, სამხაროლიოებს, ლაჯია-საცერულებს², საჩერნებს, საფურხებს და სხვებს. ამათგან ზოგიერთი ხევსურების მიერ მზადდებოდა, კერძოდ ლაჯიები, ფარები, სამხაროლიოები, შუბები და სხვა. მათზე საყურადღებო ძველი სახის ორნამენტები შეინახული.

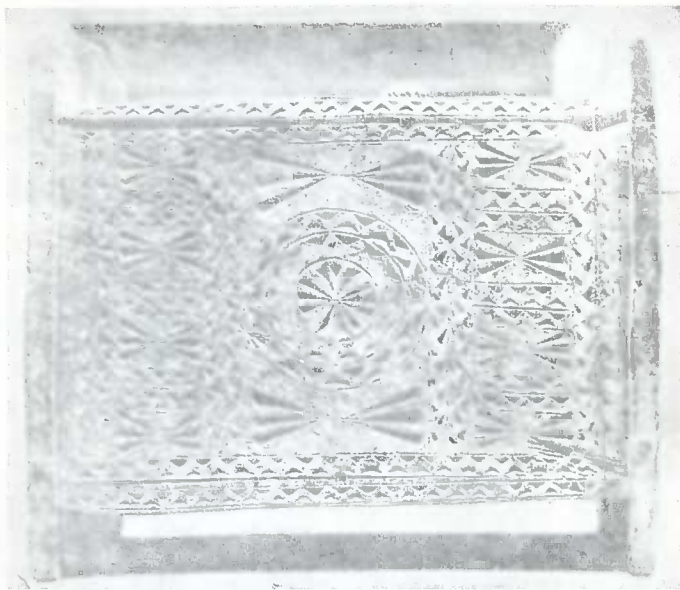
ზემოთქმულის მიხედვით ნათელია, რომ ამგვარი იარაღი ხევსურეთის გვაროვნული საზოგადოების მოთხოვნილებას ემსახურებოდა. ამ მოთხოვნილებას

¹ „მეკობრობა“ ეწოდება მუზობელ ტომზე თავდასხმას ნადავლისათვის. „მეკობრობა“, ისევე როგორც „ფირალობის“ ერთი მხარე, გვაროვნული წყობილების საყურადღებო თავისებურებაა, რომელიც ცალკე განხილვას მოითხოვს.

² გ. ჩიტაია, ხევსურული საცერული, საკ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 287; G. R. adde, op. cit., გვ. 87 შმდ.

ეს საზოგადოება სხვადასხვა გზით იკმაყოფილებდა, რასაკვირველია, ყოველგვარი ჯვაროსნების გარეშე.

ამდენად სექსურებია იარაღს ევროპელ ჯვაროსნებთან და მათ იარაღთან კავშირი ანა აქეს და ზისერმანის ეს მტკიცებაც მცთარია. ასევე კავშირი არა აქვს, როგორც ზემოთ ითქვა, ხევსურული ჯვარის ორნამენტს ჯვაროსანთა ტან-

სურ. 4.

საცმლის ორნამენტთან, რადიანაც ჯვარის ორნამენტი ხევსურეთში სხვაგვარ მოთხროვნილებას ნიადგზეა წარმოშობალი. იგი ქრისტიანობაზე აღრინდელ ხანის კუთვნილებაა და ამდენად ჯვაროსნების ქრისტიანულ ჯვართან წარმოშობილობითა საერთო არაფერა აქვს.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო მცთარია და მიუღებელი ზისერმანის შეხედულება ხევსურების ჯვაროსნებისგან წარმოშობის შესახებ¹. ზისერმანის აზრის წინააღმდეგ ხევსურები ერთერთა უძველესი ტომია, რომელსაც უძველესი ქართული კულტურის მრავალი გადანაწილი შემოუნახავს, მეცნიერული

¹ ზისერმანის მსგავს მკვლევარებს ყუბაჩლები წარმოშობით „ფრანკებად“ მიანდათ, შტრ. E. Клейденф. Духоводитель по Кавказу, Тифлис 1898, გვ. 111—12.

თვალსაზრისით უადრესად მნიშვნელოვანი. ამის საილუსტრაციო მაგალითს ხეცურული ორნამენტი წარმოადგენს.

* * *

ხეცურული ორნამენტი ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მეტად მდიდრად და მრავალი სახითაა წარმოდგენილი. მას ჩვენ ვხედავთ ხეზე, ქსოვილზე და ლითონზე: მცირე რაოდენობით ძვალზე და ქვაზეც მოიპოვება. საყურადღებო გარემოება ის ფაქტი, რომ ამ ორნამენტის ცალკეული ელემენტებისათვის მეტად მდიდარი და კარგად გამართული ტერმინოლოგიაა დაცული. ეს ითქმის უზირველეს ყოვლისა და უზირატესად ქსოვილისა და ხის ორნამენტების ტერმინების შესახებ. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ტერმინების უმრავლესობა ქართლის სიტყვის ძირებიდანაა წარმომდგარი, რაც უდავოდ ამჟღავნებს ხეცურული ორნამენტის ელემენტების დიდი უმრავლესობის წარმოშობილობას ქართულ ეთნიკურ წრეში და გამოიძახებს მათს სესხებას უცხო და გარეშე ტომთაგან. ცნობილია, რომ ნასესხები ორნამენტი ჩვეულებრივად კონკრეტულ სახელწოდებას მოკლებულია და ზოგადი ტერმინით აღინიშნება, როგორც მაგალითად— „ნახეში“, „დაკრელებული“ და სხვა. ან ის ინარჩუნებს ნასესხებ სახესთან ერთად ნასესხებ სახელსაც.

ხეცურული ორნამენტის ტერმინოლოგია შეიცავს მეტად საყურადღებო სახელებს. კერძოდ, ჯვარისათვის ჩვენ მოცემული გვაქვს ტერმინი „ხატი“ და მისგან წარმოებული სიტყვები: „ხატნი“, „ხატის-ხატნი“, „ხატულა“ და სხვა. ხატი აქ აღნიშნავს არა მარტო ჯვარის გამოსახულებას, არამედ იმას, რასაც ჩვენ ხატს ვეძახით. იგი აღნიშნავს აგრეთვე წარმართულ საკულტო შენობასაც. ხეცურული საკულტო შენობა, „ხატი“, აკვეთრათ განსხვავდება ქრისტიანული საკულტო შენობისაგან. ხეცურული ხატის გეგმა შესდგება „საქვაზე საა“, „დარბაზისა“ და „საკოდესაგან“¹, რომელთაგან პირველში ლუდი მზადდება, „მეორეში—ხატის-ყმების“ განსაზღვრული კატეგორია დღეობებზე „სადიდებელთა“—ის და „პირის-ქარის“— რიტუალის ასრულებაში მონაწილეობს, ხოლო მესამეში—დღეობისათვის განკუთვნილი ლუდი ინახება კოდებში და მასში ხუცის გარდა სხვა ევი ვინ შევა.

ზემოთქმულთან ერთად, თუ ჩვენ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ქართველების სამხრეთელ ტომებში ჯვარისათვის ტერმინი „ხაჩი-ა“ უზირატესად გავრცელებული, ხოლო დასავლურ-აღმოსავლურში—„ჯვარი“ თავისი სხვადასხვა დიალექტური ფორმებით,—ხეცურულში ამავე ცნებისათვის შემონახული ტერმინი „ხატი“ კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვან ფაქტს წარმოადგენს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ხაჩი“ აჭარულში სავგაროვნო საკუთრების ნიშნებს ეწოდება. მისი პარალელური სახელწოდებაა—„თარჯი“. აჭარულ საგ-

¹ В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тифлис 1932, გვ. 26—27.

ვაროვნო საკუთრების ნიშნებს საგულისხმო პარალელები აქვთ ძველი აღმოსავლეთის პიქტოგრაფიულ ნიშნებთან. (გვაროვნული ნიშნებისა და პიქტოგრაფიული წერის შესახებ იხ. T. Scheltema, Ornamentik. A. Europa, M. Ebert-ის, Reallex. der Vorgeschichte).

ასევე მნიშვნელოვანია ხევისურული ორნამენტის სხვა ტერმინებიც: „ვერა“¹, „ხუთა“, „ბორჯღალა“, „დაკეკაული“, „მგზავრაი“, „მარტულელი“, „რქადახრილა“ და სხვ. მაგრამ ხევისურული ორნამენტი თავის მდიდარ ტერმინოლოგიასთან ერთად — მეტად ღირებულება თავისი შინაარსითაც.

როგორც ირკვევა, ეს ორნამენტი თავის ესთეტიკურ მნიშვნელობასთან ერთად აბოთროპეულ დანიშნულებას ემსახურება და ხევისურთა უძველეს მსოფლმხედველობას უკავშირდება. განსაკუთრებით კარგად ჩანს ეს ხევისურული ქსოვილის და ხის ორნამენტებზე.

ხევისურთა უძველესი მსოფლმხედველობა დუალიზმის საფუძველზე იყო აკებული. ხევისურს მსოფლიო კეთილი და ბოროტი ძალების ჭიდილის ასპარეზად ჰქონდა წარმოდგენილი. ბოროტი ძალა მუდმივ იმის ცდაში იყო, რომ ზიანი მიეყენებინა ადამიანისათვის. ბოროტი ძალის გამოვლენებას განსაკუთრებით მაშინ ჰქონდა ადგილი, როდესაც ადამიანი დაუძლეურებული და ძალისხილი იყო, ან კიდევ სუსტი და უსუსური.

ამიტომ იყო, რომ ავი სულები პირველ რიგში ბავშვებსა და ქალებს ეტანებოდნენ, ამათვინ ქალებს, — თეიურისა და მშობიარობის დროს.

ბოროტი ძალები წარმართი ხევისურის წარმოდგენაში სხვადასხვა სახისანი იყვნენ: „დობილები“, „ალი“ და სხვ. არსებითად ეს სარწმუნოება ძველი აღმოსავლეთის დუალიზმისა და დემონოლოგიის ძირითად ელემენტებს შეიცავდა.

ბოროტი ძალებისაგან თავის დასაცავად წარმართი ხევისური სხვადასხვა აბოთროპეულ საშუალებების გამოყენებას მიმართავდა, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ძველ აღმოსავლეთშიც. ხევისური ჯვარს გამოიყვანდა იმ ნანგრევზე, სადაც ბოროტი ძალების („დობილები“) სამყოფი ეგულებოდა. ასევე იქეოდა ის სახლში: სახლის კარზე და „კეზ“-ზე ჯვარს განატავდა. ამავე მიზნით იყენებდა ის სხვა ორნამენტსაც.

თუ დავაკვირდებით ხევისურის კოსტუმის ორნამენტს, შევამჩნევთ, რომ ორნამენტი წარმოდგენილია განსაკუთრებით მდიდრად ბავშვის, დედაკაცის და მამაკაცის როგორც „პერანგის“ ისე „სადაიცოს“ „ფარავებზე“. „ფარავი“² „პერანგის“ და „სადაიცოს“ ის ნაწილია, რომელიც გულმკერდს ჰფარავს და საგულის დანიშნულებას ასრულებს.

როგორც ცნობილია, წინა აზიის უძველეს კულტურაში აბოთროპეული დანიშნულების საგნებს დიდი როლი ჰქონდათ დაკისრებული, კერძოდ სემე-რეთსა და ასურეთ-ბაბილონში, ისევე როგორც სუბარელ-ალაროდელ ტომებში. ამ მიზნით ამ ხალხებში სახლების მისაველთან, თვით სახლში — სანოვავის

1. შდრ. „თარჯი“ ლეჩხუმურში (გურული, ზემოივრულ და ლეჩხუმური ლექს.) და „შემოთარჯვა“ საბას, ჩუბინაშვილის და ქყონისა ლექსიკონებში.

ქურტკელთან, ან ქურტკელზე სხვადასხვა აბოთროპეული დანიშნულების საგნები თუ მათი სიმბოლიური გამოსახულება იყო ხოლმე მოთავსებული.

ამვე ხალხებში ასეთივე დანიშნულებას ასრულებდა ორნამენტი კოსტუმზე, კერძოდ ჯვარის ორნამენტი, რომელიც დამოწმებულია XVI—XIV საუკუნეებისათვის ქრ. წ. საყურადღებოა ისიც, რომ ჯვარი აქაც, როგორც ხვესურის ფარაგზე, კოსტუმის საგულეზეა მოცემული (იხ. სურ. 5).

ჩვენ აქ არ შევჩერდებით იმ აბოთროპეული დანიშნულების საგნებზე, რომლებიც მრავლად იყო შემონახული კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში—მარლისა და სხვა სანოვავის ქურტკელი, თიხისა და ხის, რომლებიც აქამად საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში მრავლადაა დაცული და ზოგიერთი მათგანი ლიტერატურაშიც ცნობილია¹.

ყოველ შემთხვევაში აშკარაა, რომ აბოთროპეული დანიშნულების თვალსაზრისით საგულე-ფარაგს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს ჩანს არა მარტო ხვესურული მასალის მიხედვით, არამედ სხვა კავკასიელი ხალხების კოსტუმის მიხედვითაც.

ხვესურული „სადიაცოს“ „ფარაგი“ მეტად რთულ კომპლექსს წარმოადგენს. თარგის მიხედვით (იხ. სურ. 6 და 7). იგი შესდგება:

„საყელთ-სამართისა“, „სამწყვეტლოსა“, „კრელანისა“, „ზიკისა“ და „კანკუპირისაგან“. ამათგან თითოეული საკუთარი ორნამენტითაა შემოსილი და ყოველ ხვესურ დიაცს დიდი ოსტატობა სჭირია, რომ ფარაგი და მისი ნაწილები სათანადოდ მორთოს. სხვათა შორის, აქ ყველაფერი წინასწარ მოზომილი და მოფიქრებულია: სად რა სახე უნდა გამოვიდეს, რომელი ფერი სად უნდა მოჰყვეს და სხვ. ქალს დიდი ოსტატობა და „თვალის ხაზი“ უნდა ჰქონდეს, რომ ყველაფერი რიგზე მოვიდეს. ფარაგზე წარმოდგენილი უნდა იყოს „კვერანი“,

სურ. 5.

¹ Eug. Zichy, *Voyages au Caucase et en Asie central*, Budapest 1897, t. I, ტაბ. 83; J. Mourier, *L'art au Caucase*, Bruxelles 1912, გვ. 13; Br. Plaetschke, *Die Tschetschenen, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Universität Königsberg Pr*, Heft XI, Hamburg 1929, გვ. 99; F. Myres, *A. figurine vase from Tiflis, Man*, XXXVII february 1937, გვ. 27—30, მისივე, *A. modern akernos» vessel from Tiflis, Man*, XXXVII february 1937, გვ. 25—27; გ. ჩიტაიას რეცენზია ამ ნაშრომებზე იხ. ენციკლ. მლამბე, ტ. I, გვ. 309 და ტ. II, გვ. 227.

„ხატნი“, „კუთხანი“, „აკუმურა“, „თვალა“, „კბილა“ და სხვა ორნამენტის ელემენტები.

ასევე დიდი ყურადღება ექცევა ხევსური მამაკაცის „პერანგის“ „ფარაგს“. საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში დაცულია რამდენიმე საინტერესო ფარაგიანი პერანგი. ერთი მათგანი ხელით ნაქნარობის შედეგს წარმოადგენს (კოლ. № დრ. 34—35)¹.

ქარგვით შემკული ფარაგის აპოთროპეული დანიშნულების გასაძლიერებლად ხევსურები ფარაგზე აკრებდნენ ლითონის სამკაულებს, სადაფისა და შუშის ლილეხსა და მძივებს.

თეთრი მძივებისა და ლილების შესახებ უნდა აღინიშნოს, რომ მათი აპოთროპეული დანიშნულება ამჟამად ჩანს იმ ანალოგიებიდან, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ხევსურების ყოფაში. კარგად ცნობილი ფაქტია, რომ ხევსურული სახლის ბანზე რამდენიმე თეთრი, ბროლის ქვა იყო ჩამოდებული ავი თვალის საწინააღმდეგოდ. ეგევე ქვები სახლის ბანზე „მობრძანებული“ დროშის ბუნის საყრდენი იყო. თეთრი ქვა ამავე მიზნით ხევსურეთში ყოველ წყაროს თავზე იყო მოთავსებული.

სევანეთში ასეთ თეთრ ქვას „ჩერხა“-ს, ჩასდებდნენ კიღობნებში, ყველის საკვეთის შესანახ ჭურჭელში, დასდებდნენ კერასთან, ყანაში—ავი თვალის საწინააღმდეგოდ.

საყურადღებოა აგრეთვე ფარაგის ლითონის სამკაულები მათი სიმბოლური სახეებით: „ყვარა“, საფარავე „ალი“, „თევზის ზურგა“, „რქა-დახრილი“ და სხვ.

ცნობილია ქართული კაბის გულისპირის შემკულობა. ქართლელი გლეხის პერანგის საგულე განსაკუთრებულად ყოფილა მორთული (იხ. საქართველ. მუზეუმის კოლექცია № 64—26/5).

საგულე—ფარაგის დანიშნულება კიდევ უფრო ამჟამად ჩანს თუშური მასალების მიხედვით. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში დაცულია (კოლ. № დრ. 46) თუში ქალის ძველებური საგულე, რომელიც მუზეუმში შემოსულია 1851 წელს². ის შედგება ფერადი ქსოვილის ნაჭრებისაგან, რომლებზედაც უხვადაა დაკრული ლითონის სამკაულები მეტად საგულისხმო სიმბოლური სახეებით, მაგ. „მირგვალა-წრები“.

ამ სახის საგულეები დიდოელებსაც, ისევე როგორც დაღისტნის სხვა ტომებს, მოეუბებათ; განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყელსადებები, რომლებიც მეტისმეტად ძველებურ ტრადიციას ამჟღავნებენ (შდრ. საქ. მუზ. ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექციები).

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ხევსურული „მანდილი“, რომელზედაც მეტად საყურადღებო ორნამენტებია ამოქარგული. იშვიათი ხელობით შესრულებული.

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ხევსური ჩვეულებრივად „პერანგის“ საგულეს—ფარაგს იშვიათად თუ იხსნის ზოლზე.

² 1852 წელს «Кавказский Музей»-ის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში მუშაობდა რაფიელ ერისთავი. ამ განყოფილებაში რამდენიმე საყურადღებო კოლექცია იყო დაგროვილი. შემდგომ ეს კოლექციები გადაეცა «Кавказский Музей»-ს (დაარსდა 1865 წ.), ამჟამად ეს კოლექციები საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაშია მოთავსებული.

მანდილი ყოველ გასათხოვარ ხევსურ ქალს წინასწარ უნდა ჰქონოდა დამზადებული. თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა „მანდილს“ ხევსურების შუღლისა და კეჭნაობის დროს, კარგად ცნობილი ფაქტია (საქ. მუზ. ეთნოგრაფ. განყ. კოლ. №№ 7—29/3).

ჩვენი თვალსაზრისით არა ნაკლები მნიშვნელობა ენიჭება სარტყელსა და ქამარზე მოცემულ ორნამენტებს. ხევსურეთში სარტყლის ასეთ მნიშვნელობას ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მხოლოდ მისი ფერები ამჟღავნებენ. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ დაღისტნის ტომების ლითონის სარტყლის ორნამენტებს და მოვიგონებთ ჩვენში ნაპოვნ განათხარ ქამრებს,—მათი მაგიურ-აპოთროპეული დანიშნულება აშკარა გახდება (საქ. მუზ. ეთნოგრაფ. განყ. კოლექციები).

ხევსურული კოსტუმის ორნამენტების აპოთროპეული დანიშნულება სხვა მხრივაც მქალავდება.

როგორც ცნობილია ხალხურ ხელოვნებაში ფერებს განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული. რამდენადაც ეს კოსტუმში; ეხება, ჩვენ საქმე გვაქვს როგორც კოსტუმთან მთლიანად, ისე მის ნაწილებთან და კიდევ უფრო მეტად კოსტუმის ორნამენტებთან.

ხევსურული „სბექტრი“ შესდგება: შავი, ლურჯი, წითელი, სისვი და ყვითელი ფერებისაგან. ამთავან კოსტუმისათვის უპირატესობა ეძლევა ლურჯ ფერს. ორნამენტებში ვხვდებით ხევსურული ფერების ურთიერთთან შეხამებას, გამოინაკლის მამაკაცის ნაღის ქუდი შეადგენს, რომელსაც შავ ფონზე შავი გრეხილის ორნამენტები აქვს ამოქარგული. საერთოდ მყვირალა ფერები აქ მოწონებაში არ არის¹. ნაზი ჰარმონიული ფერების ორნამენტების საუკეთესო ოსტატებად ბუღე-ხევსურეთის ქალები არიან ცნობილი.

ფერადი ქსოვილისა და ძაფის შესაღებად ხევსურები ბუნებრივ საღებავებს იყენებდნენ: „ენდრო“, „წერთხალა“, „მურყანა“ და „ლები“².

ამავე თვალსაზრისით საყურადღებო ობიექტია ხევსურული „სადიაცო“. იგი რთული თარგის მიხედვით იჭრება და იკერება. სადიაცო შესდგება შემდეგ ნაწილებისაგან (იხ. სურ. 7 და 8): „უბე-ფარაგისა“, „უბე-კალთისა“, „აზლოტისა“, „ქოქომონისა“, „შილიფანისა“, „ბოლოდ საკერებელთა“ და „სახელთაგან“.

სადიაცოს ამ ნაწილებიდან მკითხველის ყურადღებას ჩვენს თემასთან დაკავშირებით სადიაცოს ერთ სანტერესო კომპონენტზე — „ქოქომონზე“ შევაჩერებთ. „ქოქომონი“ შესდგება: ოთხი სხვადასხვა ფერის „სამირგვლესაგან“ და „შიბებისაგან“. „ქოქომონი“ უბე-კალთაზეა მიკერებული. აქ საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ სამირგვლეების ერთიმეორესთან მიკერება გარკვეულ წესს ემორჩილება და მტკიცე ნორმებს ეთანხმება.

იმ შემთხვევაში, თუ ზემო სამირგვლე ლურჯი ფერისაა,—მას უნდა მიჰყვეს მწვანე, წითელი და შავი სამირგვლეები. ხოლო, თუ „ქოქომონის“ ზედა ზოლი სხვა ფერის სამირგვლით იწყება, მომდევნო სამირგვლეები ფერების მი-

¹ შეადარე თუმების და ფშაველების შავი კოსტუმში და ძველი ცნობა აბაზგების ამავე ფერის კოსტუმის შესახებ.

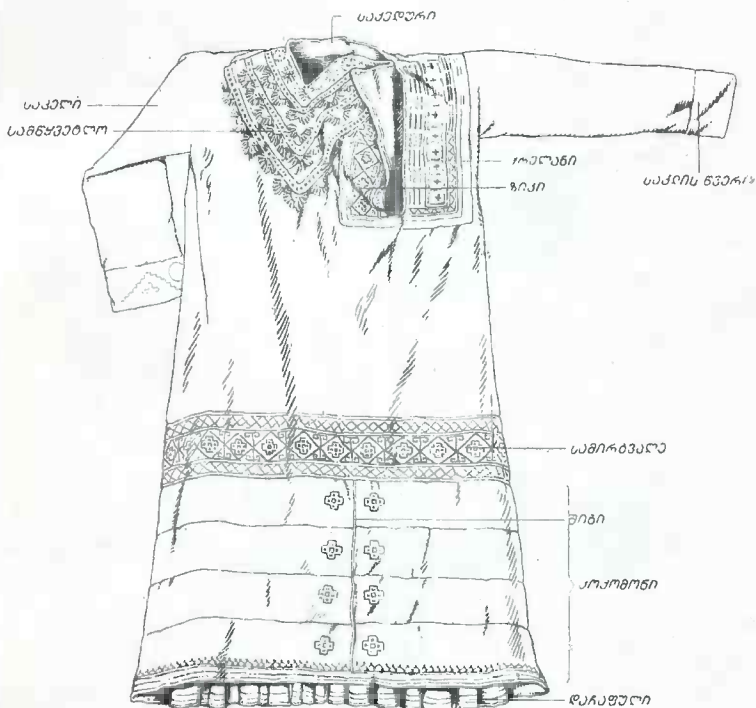
² G. Radde, op. cit., გვ. 87; მისივე, О постепенном изменении этнографических особенностей на Кавказе, გვ. 1.

ხეღვით სხვა თანრიგს უნდა მისდევდეს და მათი სამირგვლეები სხვა წესზე უნდა განლაგდნენ. ფერების ამ რიგზე განლაგების მნიშვნელობა დღეს ხეცსურების მიერ დავიწყებულია, მაგრამ აშკარაა, რომ ამ წესს თავისი აზრი ჰქონდა და უთუოდ მაგიურ-აპოთროპეულ დანიშნულებით იყო გამართლებული. რომ ფე-

საღიასო

/ ნინიჟან /

სურ. 7.

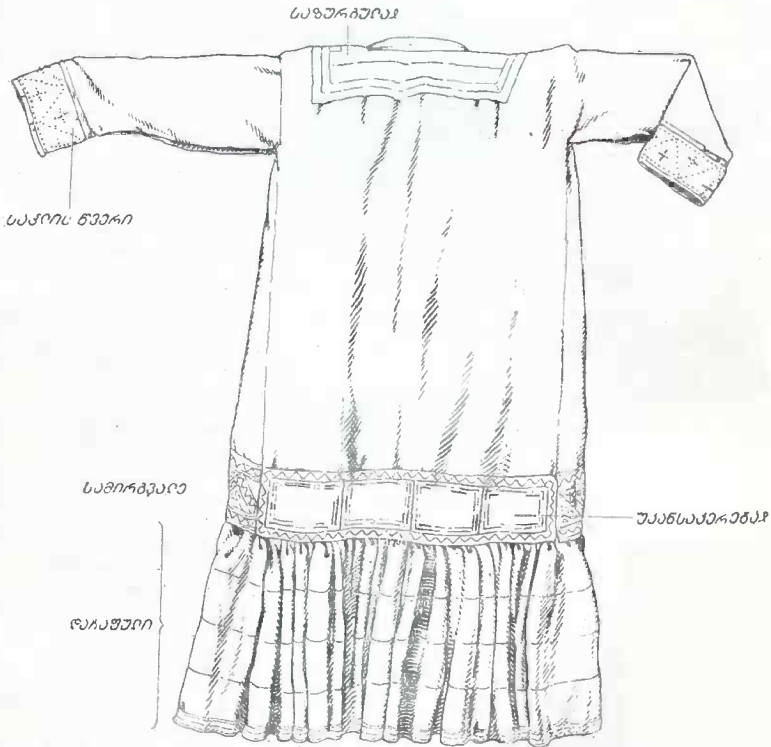
რების გამოყენებას ასეთი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, იქიდან ჩანს, რომ ხეცსურები, როგორც დამოწმებულია, თავიანთ მიცვალებულებს სხვადასხვაფერის სუღარაში ხვევდნენ. პირველი სუღარა თეთრი ფერისა უნდა ყოფილიყო, მეორე ლურჯი და მესამე წითელი. აქედან აშკარაა, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონია ფერების თანამიმდევრობა-შეხამებას.

ეს ასევე უნდა ყოფილიყო ქოქომონის სამირგვლეს თანრიგის მიმართ, ისევე როგორც საერთოდ ორნამენტის და კოსტუმის მიმართაც.

არა ნაკლები სიცხადით ჩანს მაგიურ-ამოთროპეული დანიშნულება იმ ორნამენტებისა, რომლებიც ხეზეა გამოყვანილი. აქ ჩვენ გვაქვს მზის, მთვარის,

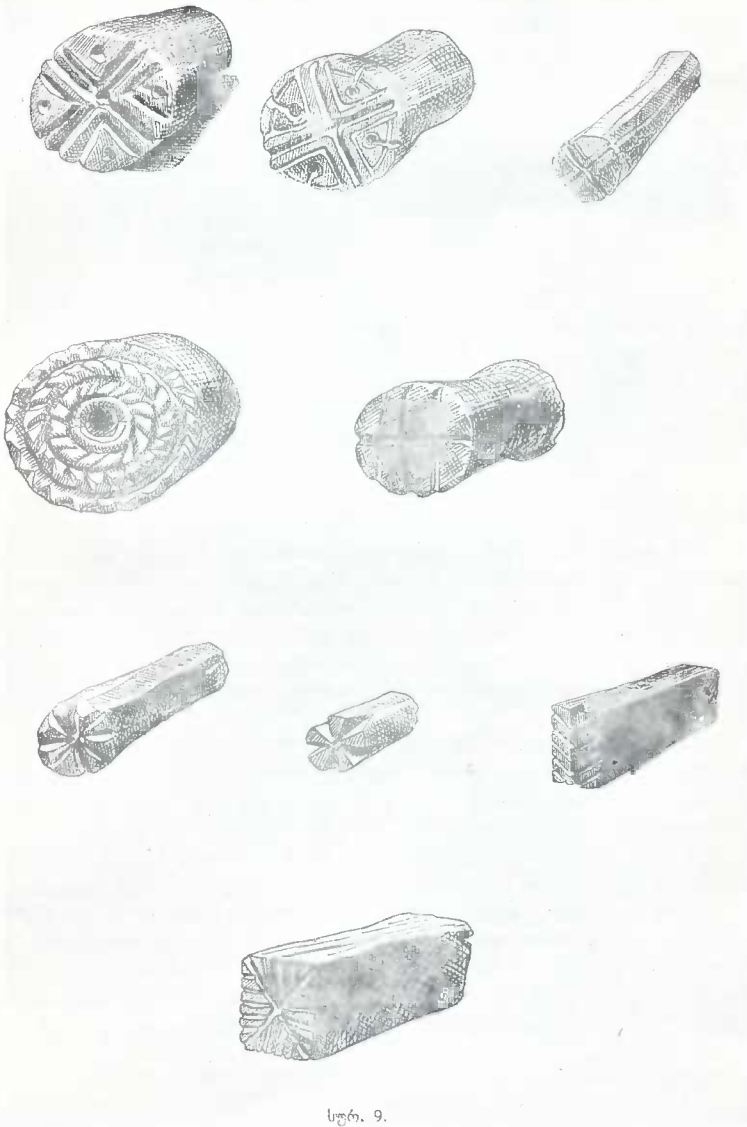
საღიასო

/ზურბიღან/

სურ. 8.

«ველის» და სხვათა სახეები, რომელთა პირველადი დანიშნულება სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი. მიუმატეთ ამას ის გარემოება, რომ ხის „საჭრეთლებით“ ხევესურებს ამოყავთ ორნამენტები რიტუალურ პურებზე, ნაწი-

სურ. 9.

ლობრივ ძვლის საკრეთლებითაც (ის. სურ. 9 და 10) და ჩვენი დებულება დამტკიცებულად შეიძლება ჩავთვალოთ.

მეტ-ნაკლებად ესევე ითქმის ხევისურულ ორნამენტის შესახებ ლითონზე, ყოველ შემთხვევაში, უდაოდ მისი ერთი ნაწილის შესახებ მაინც. ორნამენტი

სურ. 10.

ქვაზე ჩვენ მიერ ხევისურეთში მხოლოდ ერთ შემთხვევაში იქნა დადასტურებული, სახელდობრ, სოფელ ლეზაის-კარში, მიტოვებული და აყრილი სოფლის ძველ უბანში დარღვეული სახლის ზემო ზღურბლზე და ბალავარის ქვაზე.

ყველა შემოთქმულის მიხედვით ჩვენთვის აშკარა უნდა იყოს, რომ ხევისურულ ორნამენტს ესთეტიკურ ფუნქციასთან ერთად აბოთროპეული დანიშნულება აქვს მიკუთვნებული და რომ ის ხევისურის უძველეს მსოფლმხედველობასთან არის დაკავშირებული.

ეს დებულება კიდევ უფრო მეტად დამტკიცდება, თუ ჩვენ განვიხილავთ ხევისურული ორნამენტის ძირითად ელემენტებს და მათს შინაარსს გავარკვევთ.

**

როგორც ზემოთ ითქვა, ხევისურული ორნამენტი მრავალი სახით და მეტად მდიდრადაა ჩვენამდე მოღწეული. ამას აქ მოტანილი ნიმუშები ცხადად ამტკიცებენ (ის. ტაბულები I—XXIV). ორნამენტის იმ ელემენტებიდან, რომლებიც აქ ტაბულებზე არის წარმოდგენილი, — ბევრი არქაული ხანისაა და უძველესი კულტურის კომპლექსს ეკუთვნის. ასეთების რიგს შეადგენენ „ხატი“, „კელი“, „ციკიკავა“, „კუთხანი“, ანთროპომორფული და ზოომორფული სახეები და სხვ.

ხევისურული „ხატის“ ორნამენტის მაგიურ-აბოთროპეული წარმართული მნიშვნელობის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი. თვით ხევისურეთში ეს ორნამენტი ნაირ-ნაირი სახითაა დამოწმებული. იგი მრავლად მოიპოება როგორც ქსოვილზე (ის. ტაბულები XIII, XIV და XXI), ისე ხეზე (ტაბულები IV და V).

ამ სახეს ეკუთვნის აგრეთვე ირიბი ჯვარის სახით წარმოდგენილი ორნამენტი, მით უფრო, რომ ხევისურები ამ სახეს «გახატულს» უწოდებდნენ.

„ხატი“, როგორც ძველი კულტურის ორნამენტი, ხევისურების მეზობლებშიც მოიპოება. კერძოდ იგი ჩაჩნებსაც აქვთ და, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს Br. Plaetschke, ამ სახეს კავშირი ჩაჩნების ქრისტიანობასთან არ აქვს, არამედ იგი წინაისტორიული ხანის სხვა ორნამენტებთანაა დაკავშირებული და ქრისტიანობაზე აღრინდელი კულტურის კომპლექსს ეკუთვნის¹.

¹ Br. Plaetschke, op. cit., გვ. 57.

მრავლადაა იგი აგრეთვე მოცემული გლეხის დარბაზული სახლის დედაბოძებზე¹, დგამებზე, ქურჭლებზე და სხვებზე². იგი წარმოდგენილია სხვათა შორის სევანური რიტუალური პურების სახითაც³.

De Morgan-ით ამგვარი წარმართული „ხატები“ მოიპოვება მუსიერის მასალებში (იხ. სურ. 11 და 12). მათი ანალოგები გვაქვს ძველი აღმოსავლეთის კულტურის არეში. ჩვენ მათ ვხვდებით სუმერეთში (იხ. სურ. 13)⁴; ელამში⁵,

სურ. 11.

სურ. 12.

ხეთის სამეფოში (იხ. სურ. 14)⁶ და კრეტა-მიკენის ძეგლებზე (იხ. სურ. 15)⁷ „ხატი“ მოიპოვება აგრეთვე ეტრუსკების სიძველეებშიც.

კიდევ უფრო საყურადღებოა, რომ „ხატის“ გამოსახულება გვაქვს ეგრეთ-წოდებულ ხეთურ ხატოვან დამწერლობაში (იხ. სურ. 18)⁸. იგივე „ხატი“ კო-

¹ გ. ზუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, I. დარბაზი დილოში, ტფ. 1927, ტაბულები II და V; მისივე, III. დარბაზი ყარაღაჯსა და ნადარბაზევში, ტაბულები VI და VIII; მისივე, დარბაზი წილკანსა და მცხეთაში, ტფ. 1927 წ. ტაბულები III, IV და VI. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, შიმომხსილველი, ტ. I, 1926 წ., გვ. 137.

² იხ. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექციები: №№ 5—38—1—5.

³ ვ. ბარდაველიძე, სვანურ დღეობათა კალენდარი, ტ. I, ტაბ. 1—II.

⁴ M. Oppenheim, Der Tell-Halaf, Lpz. 1931, გვ. 251.

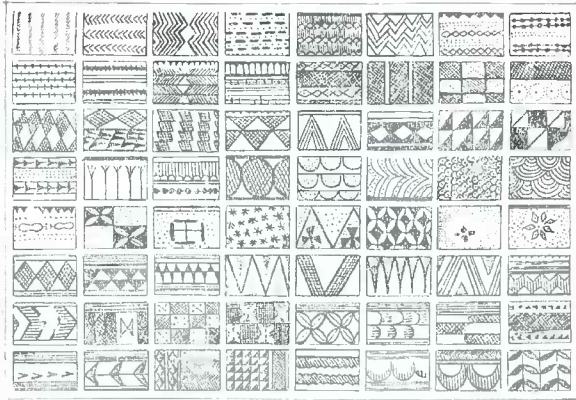
⁵ И. Менашинов, Эламские древности, Изв. 1917, ტაბულები V, IX, XIII და სხვ.; W. Gerdt, Das Weltbild der protoelamischen Kultur, Anthropos, 1921, გვ. 1—14; შდრ. გ. ჩიტაია, სვანური საკურცხილი, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. II, გვ. 106.

⁶ Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, Brl. 1914, გვ. 52.

⁷ D. Fimmen, Die Kreisch-Mykenische Kultur, Lpz.—Brl. 1921, გვ. 155.

⁸ B. Hrozný, Les inscriptions hittites hieroglyphiques, livr. 2, Praha 1933, გვ. 193, ტაბ. VII და სხვა.

სტუმის ორნამენტის სახით მოიპოება ფარაო თუტამერ III ხანის სურათზე, სურათი ეკეთენის XVI საუკუნეს ქრ. წ. სურათზე დახატული არიან ფარაო-

სურ. 13.

სურ. 14.

საღმი ხარკის მიჯნანი „რეტენუ“-ვლები¹ (იხ. სურათი 13). Rtnw, Retenn, Rezenw (Ed. Meyer-ის მიხედვით)² ეგვიპტის საშუალო სამეფოს ხანაში (დაახლოებით 2160—1788 წწ. ქ. წ.) პალესტინა-სირიას და მის მომდევნო ქვეყნებს ეფერატამდე ეწოდებოდა.³

სურ. 15.

სურ. 16.

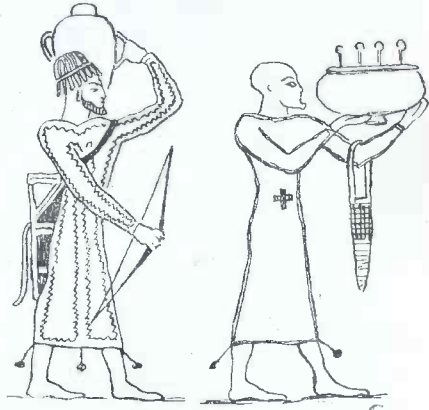
¹ M. Tilke, Studien zu der Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms, Br. 1923, 83-19.

² Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, Stuttgart—Br. 1928, ტ. II, 1³, გვ. 81, 1, 87, 135 და შშდ.

³ B. Hrozný, Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Indier: *Archiv orientální*, 1929, V. I, 2, გვ. 100—103; შდრ. Ed. Meyer, op. cit, II, 1³, გვ. 135 შშდ; შდრ: აგრეთვე W. Bealck, Hamgalbat und Melitene, *Vorl. d. B. A. d. W.*, Bd. LI, გვ. 555—568

მომდევნო ეპოქაშიც, ეგვიპტელების ბატონობის მოსპობის შემდეგ, თუმცა ამ ტერიტორიას არა ერთხელ უცვლია სახელწოდება, მაგრამ ეგვიპტეში ის ტრადიციით ძველი სახელით იხსენიებოდა.

ყოველ შემთხვევაში XVI საუკუნისათვის ქრ. წ. ამ ქვეყნის ჩრდილოეთის პროვინციებში მაინც, თუ უფრო სამხრეთით არა, ხურებისა და ხეთების მოსახლეობა იყო გავრცელებული. როგორც ვიცით ხურები და ხეთები, მოსოხ-თუ-პალეტან, თირსენ-ლიდილე-ბთან და ხალდებთან ერთად, — წინა-აზიის უძველეს აბორიგენ სუბარულ-ალაროდული მოდგმის ტომებს ეკუთვნოდნენ¹. სხვათა შორის აღსანიშნავია, რომ ეს მხარე შედის იმ ტერიტორიის ფარგლებში, სადაც დადასტურებულია ამ ტომების ერთი ნაწილის მიერ შექმნილი ხატოვანი დამწერლობის გავრცელების არე. ამიტომ ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ რეტენუ-ელის სურათებში ჩვენამდე მოღწეულია რომელიმე ამ ტომის (ხური, მოსოხი, თუბალი ან სხვა) წარმომადგენელთაგანი (იხ. სურ. 17). ამას მხარს უჭერს

სურ. 17.

ის გარემოება, რომ დამთხვევა ხატოვანი დამწერლობის ნიშნისა, — „ხატის“, რეტენუ-ელის კოსტუმის ორნამენტთან, — აგრეთვე „ხატთან“, შეიძლება შემთხვევითი არ იყოს. აღსანიშნავია ისიც, რომ რეტენუ-ელის კოსტუმის „ხატი“, ხატოვანი, დამწერლობას „ხატი“ და ხევსურული ქსოვილის „ხატი“ (ძირითადი ტიპი) სრულ მსგავსებას ამჟღავნებენ (შდრ. სურ. 16 და ტაბ. XIII). რაც შეეხება რეტენუ-ელის კოსტუმის „ხატს“ და ხევსურულ ქსოვილის „ხატს“² მსგავსება აქ უფრო შორს მიდის. ეს ეხება, ერთის მხრით, რეტენუ-ელისა და ხევსურის

¹ შდრ. A. Christian, *Altkleinasiatische Völker*; *Realex d. Assyriologie*, ტ. I, ნაკვ. I—2, გვ. 82—83; გ. ჩიტაია რაჭული სახენელი, ვნიშკის მოამბე, ტომი I, გვ. 287; კერძოდ ხურების შესახებ იხ. B. Hrozy, *op. cit.*, გვ. 91 შდრ.

² M. Tilke საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ «Die Chewsuren verwenden, wie man ihnen Retennu, die im vorderen Orient wohnten, zu ihren Gewand-verzierungen eine Kralbe das Kreuz» (*Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe*, Brl. 1923, გვ. 23). საყურადღებოა, რომ სკვითების კოსტუმსაც ჰქონია „ხატის“ (აგრეთვე წრის «მირგვალასას») ორნამენტი (ხატი) კულობის და ვორონეის ვახები და სოლოხის მშვილდის ბუდე). სკვითების და კალბის ორნამენტების ურთიერთობის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკონომ. ისტორია, ტ. I², გვ. 264, შდრ. გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, ვნიშკის მოამბე, ტ. I, გვ. 288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000.

კოსტუმის შემკულობას (ორნამენტი ორივე შემთხვევაში აპლიკაციის წესითაა შესრულებული, შდრ. საქ. მუზ. ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექცია, — ხეცსურული ჩოჯა (№ 16-73/3), ისევე რეტენუ-ელის ქსელს (შდრ. სეპანური „ფაყე“-ი).

ზემოთქმულს ისიც უნდა დაეძინოთ, რომ „ხატი“ რეტენუ-ელის და ხეცსურის კოსტუმის საგულე-ფარავნა მოცემული (იხ. სურ. 17 და საქ. მუზ. კოლ.). ამიტომ რეტენუ-ელის კოსტუმის «ხატის» «ავიერ-აპოთროპიული დანიშნულება ცხადია.

სურ. 18.

ჩენთვის არანაკლებ მნიშვნელოვანია „ჯელის“ გამოსახულება. ხეცსურულ ორნამენტებში ის ტაგარუცებსა და „ბეჭხეა“ (იხ. ტაბ. მეორე) მოცემული. ჯელი მრავლად გვხვდება ჩვენ გლების დარბაზების დედა-ბოძებსა და თავებებზე, სადაც ის წარმოდგენილია ხეზე ამოკვეთილის სახით, ან კიდევ შინაურების ხელის ანასახი აღბეჭდილია თიხით, კირით და სხვა მასალით¹. ამგვარივე „ჯელები“ არის სეპანური „ქორის“ „ლექინდგრებხედაც“.

„ჯელი“ აგრეთვე მოიპოვება ინგუშეთსა, საჩაჩნოსა² და დაღისტანში³. „ჯელი“ ამულეტის მნიშვნელობით იხმარებოდა კავკასიის მრავალ ხალხში⁴. საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში მრავალი ხელის ex voto-ა დატული, რომლებიც ეკუთვნიან კავკასიის სხვადასხვა ხალხებს (კოლექციის №№ 4—04/3, 2—10/5). სეანეთში სახალწლო დღეობების („ზომხა“) კომპლექსში შედიოდა სპეციალური ხელისგახსნის რიტუალი — „შიმი ლიფშუდე“ და „ლიშიაშალ“. ლეჩხუმში ამ წესჩვეულებას „ხელი დააწნა“

სურ. 19.

ეწოდება⁵. კავკასიის განათხარ მასალებშიც გვხვდება „ჯელი“ სხვადასხვა სახით⁶. იგი სხვათა შორის კობანის განათხარ მასალაშიც მოიპოვება⁷ (იხ. სურ. 18, შდრ. სურ. 19).

¹ გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, I, დარბაზი დილოში, ტფ. 1927, ტაბ. II. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში: მიმოთხილველი, ტომი I, გვ. 237.

² Вг. Plaetschke, op. cit., გვ. 58—59; И. Семенов, Археологические и этнографические разискания в Ингушетии в 1928 и 1929 гг.: Изв. Института Научно-исслед. Института Кавказоведения, Вак. 1930, ტ. II—III, გვ. 282.

³ Т. Чурсин, Амулеты и талисманы, Махач-Кала 1929, ცალკე ამონაბეჭდი СМОМПК, ნაკვ. 45, გვ. 8.

⁴ Г. Чурсин, op. cit., გვ. 7—8.

⁵ ასხ. ნ. რეხვიაშვილის ცნობით.

⁶ МАК, I, 33, 38; МАК, I, ტაბ. XXVI (სურ. 105); ტაბულები VIII, XXV, XXVI.

⁷ Fr. Harčar, Kaulkasus—Luristan: E S A, IX, Minns volume, Helsinki, გვ. 93—94. Harčar-ის კობანის კოლექციის ველებს უდარებს ლურისტანში აღმოჩენილ ველს.

განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის კელს ხევისურულ გვაროვნულ საზოგადოებაში. წესჩვეულებით მიღებული იყო, რომ ხევისური სისხლის აღების შემთხვევაში მოკლულ მტერს არა ხევისურს მარჯვენა ხელის მტევანს მოსჭრიდა და ამ ხელის მტევანს, როგორც ტროფეიას, მიაკრავდა საკუთარი სახლის გარე კედელზე, სადაც ეს „წელი“ მზებზე და ქარში ბუნებრივად მუმიფიცირდებოდა. ასეთივე წესჩვეულება იყო თუშეთშიც. ხევისურეთიდან ჩამოტანილი ერთი ასეთი „წელის“ მუმიფიცირებულ ეკზემპლარის სურათს აქვე ვაქვეყნებთ (იხ. სურ. 20).

როგორც მკითხველი სურათიდან დარწმუნდება მუმიფიცირებული წელი, ისევე როგორც ტაგრუცსა და ბეჭზე, სიბრტყითაა მოცემული. ამისივე მსგავსად ძველ საქართველოში გაშლილი ხელის მტევანი სიმტიკის და უფლებების ნიშნად იყო მიჩნეული. შემონახულია რადენიმე ასეთი ქვა-ძეგლი, რომლებზედაც გაშლილი ხელის მტევანია წარმოდგენილი. ქვა-ძეგლის ერთი შესანიშნავი ეკზემპლარი აღმოჩენილია. წალკაში ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოშაობის დროს 1936 წ. ზაფხულში. ამჟამად ეს ძეგლი დაცულია საქართველოს მუზეუმში (იხ. სურ. 21). ეს ძეგლი ეკუთვნის შოთა რუსთაველის ეპოქას¹.

სურ. 20.

¹ ძეგლის წარწერას პ. ინგოროყვა ქარაგმების გახსნით ჰკითხულობს ასე:

„სახელითა ღმრთისამათა, ბრძანებითა ღმრთისა სწორთა თამარისა და გიორგისითა, ჭყონდიდელისა, ზაქარია, შალვა, ოვსიყმა, [ოქანესითა, ჯუღაბასა მოჭირვებითა,

სანობას ძისა ინასა კელითა, დამსუა კელი ესე ღმრთისა სწორთა მეფეთ-მეფისა გიორგისი“.

ამგვარი ქვა-ძეგლების პირველი აღმოჩენია პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის, შდრ. „ახალი სკოლისკენ“ 1924 წ., № 22.

აგროთვე კარგად ცნობილია ხელის გამოსახულებანი ქართულ მონუმენტალურ ძეგლებზე. საქართველოს მოგვიანო ხანის (XVI—XVIII სს.) საფლავის ქვებზე ჯვარი და ჭელი

სურ. 21.

კარხემისის ხატოვან წარწერაში, წარწერის ბოლო სტრიქონში 16 ხელის მტე-

ვის ქვებზე ჯვარი და ჭელი ერთადაა გამოსახული (მაგ. წალკაში: ს. ედდიქილისა, სასაფლაო «ხანთან»; დელი-ხარობაში და სხვა). უნდა აქვე აღინიშნოს, რომ ხელს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნებული ქართული ენის მონაცემების მიხედვით. იგა—იარაღსაც, უფლებასაც, თანამდებობასაც და მრავალ სხვას აღნიშნავს.

ამა თუ იმ სახით „ჭელი“ უძველეს დროიდანაა დამოწმებული და მრავალ ხალხშია ცნობილი. ჩვენ მას ვხვდებით ჯერ კიდევ ნეოლითის ხანაში. ვადასტურებთ მას ხმელთაშუაზღვის აუზის კულტურაში, ძველ ეგვიპტეში, ირანში¹, ალბანეთში².

მეტად საყურადღებოა „ჭელის“ გამოსახულება ხეთურ ხატოვან დამწერლობაში. აქ ის სხვადასხვა სახითაა მოცემული³: გაშლილი (ჰორიზონტალურად და ვერტიკალურად), და თითებდახრილი (ასევე ჰორიზონტალურად და ვერტიკალურად).

¹ G. Wilke, Spiral-Mäander—Keramik und Gefäßmalerei, Mannus—Bibliothek 10, 1911, გვ. 228.

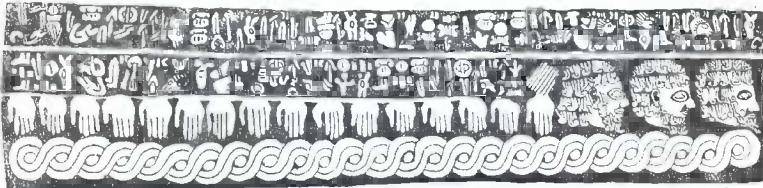
² Fr. Nopcea, Albanien. Bauten, Geräte, Trachten Nordalbanien, B:1. 1925, გვ. 65.

³ B. Hrozný, Les inscriptions hittites hieroglyphiques, livr. I, გვ. 45, 58, 60, 62—64, 111, 114.

ვანი და ადამიანის სამი სახეა გამოხატული. როგორც ფიქრობენ, ეს სახეები მცველ-ღვთაებებისა უნდა იყოს (იხ. სურ. 22)¹.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქაც ხელის გაშლილი მტევნები სიმტკიცეს და უფლებას უნდა აღნიშნავდნენ, როგორც საშუალო საუკუნეების საქართველოს ქვა-ძეგლებზე აქვს ამას აღვლილი.

სპეციალურ ლიტერატურაში „ველის“ გამოსახულების შესახებ სხვადასხვა შეხედულება არსებობს. J. Bing-ის მიხედვით² „ველის“ ვერტიკალური გამოსახულება შვის კულტს უკავშირდება, სახელდობრ განთიადის მზეს. Fr. Hančar-ის აზრით ეს გამოსახულება ქალ-ღმერთის კომპლექსში უნდა შედიოდეს³ ისევე, როგორც ამ კომპლექსში შედის ჯიქის გამოხატულება. ჩვენი მასალების მიხედვით ხელი, ერთის მხრით, მაგიურ-აპოტროპეული დანიშნულებისაა, ხოლო მეორე მხრით ძალისა და სიმტკიცის სიმბოლო.

სურ. 22.

ასევე ორნამენტის ძველებურ სახეებს ეკუთვნიან ხეცურული „ციკიკავა“ (შეპრონი), „კბილა“, „კუთხა“, „თევზის ზურგა“. მათი ანალოგი მრავლად მოიპოება სუმერეთში (იხ. სურ. 13)⁴, ელამში⁵, მიკენსა და ტროაში⁶ (იხ. სურ. 23 და 24), აგრეთვე ამიერ-კავკასიის განათხარ მასალებში. ამათი სემანტიკა დადგენილი არ არის და მიუხედავად მრავალი თეორიების და დიდი ლიტერატურის არსებობისა საგანგებო განხილვას საჭიროებს.

¹ B. Hrozný, Les inscriptions hittites hieroglyphiques, livr. II, ტაბ. VII.

² I. Bing, Germanische Religion der älteren Bronze-Zeit. Studien über Skandinavische Felsezeichnungen: *Manus*, Bd. VI, 1914, გვ. 156.

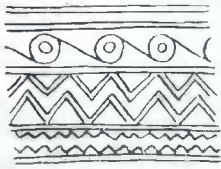
³ Fr. Hančar, Kaukasus—Luristan. ESA, IX, Minus volume, გვ. 94; შდრ. B. Огаевский, Мужское божество на Крите, *Исторический сборник*, VI, გვ. 165—204. ამ აზრთან დაკავშირებით საყურადღებო რაჭული ახალი წლის რიტუალში მონაწილე ხავსი, რომელსაც „დედოფლის ხელი“ ეწოდება. შდრ. „ფატმას ხელის“ ამულეტი (საქ. მუხ. კოლ. № 15—11/3).

⁴ M. Oppenheim, op. cit., გვ. 302.

⁵ Edm. Pottier, *L'art hittit*, fasc. II, Paris 1931, გვ. 16. 17; შდგ., 21; W. Gertie, op. cit. გვ. 1—14; И. Мещанинов, op. cit., ტაბ. XIII, 40; XIV, 38; XVI, 2; IX, 30.

⁶ D. Fimmen, *Die Kretisch-Mykenische Kultur*, Lpz.—Brl., გვ. 94.

სათანადო ლიტერატურაში დამაკმაყოფილებლადაა გადაწყვეტილი „მირგ-ვალას“ ორნამენტის საკითხი (იხ. ტ. IV, V) იგი სოლარულ ნაშნად, მზისა და ვარსკვლავთა გამოსახულებადაა მიჩნეული¹. ხევესურეთში ეს ორნამენტი მრავალი სახითაა დამოწმებული. ზოგიერთი მათგანი „ჩაწერელია“, შეუვსებლადაა მოცემული, ხოლო ზოგიერთი „ხატებით“, ხაზებით, „სუთებით“ და სხვათა ჩაწერილებით არის მოხატული. ერთი ასეთი მირგვალა ჩაწერილია გაურკვეველი ნახაზით. აქ „ჩაწერილი“ (იხ. ტ. IV) შესდგება მრავალი ხაზისაგან, რომელთაც ერთი ამოსავალი წერტილი აქვთ. ამასთანავე ამავე წერტილიდან წრე-ხაზისკენ წრე-ხაზამდე, გამოყვანილია გასასვლელი.

სურ. 23.

შიძლება გვეფიქრა, რომ ჩვენ აქ საკმე გვაქვს თავისებურ ლაბირინტთან და რომ ჩვენი ნიშნით ამ ტიპის პრიმიტიულ სახეს უნდა წარმოადგენდეს². ლაბირინტის მკვეთრად გამოსახული სურათი ჩვენ მოგვეპოება სევანურ ორნამენტში (იხ. საქ. მუხ. ეთნოგრ. განყ. კოლ. № 16 — 31/3). გაუგებარი სახე-მოცემული ტაბ. II, რიგი პირველი, სურათი მეორე. აქ საკმაოდ რთული სახის ორნამენტია გამოყვანილი. კავკასიის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბოლო ხანამდე შემონახული იყო წრე-მირგვალას მავიური მნიშვნელობა. ჩვენ შემთხვევა გვქონდა წალკაში (ს. ედლიქილსა) დაგვედასტურებინა, რომ მოსახლეობაში ერთი ჯურა მათხოვრები დადიოდნენ, რომელთაც „საიბეს“ უწოდებდნენ და რომლებიც ძალას მიმართავდნენ თუ თხოვნით ვერას მიიღებდნენ. ამათი ძალადობისაგან თავის დასაცავად საკმარისი იყო წრე შემოეხაზათ მათ სადგომ ტერიტორიაზე, რომ ისინი ამ წრიდან ვეღარ გადმოვიდოდნენ.

სურ. 24.

სვანეთში ლახამულას თემში ჯგერაგ ბოგაშ-ისა და ხუაღშიშ-ის გალაგანში „ლასკარ“-ისათვის („ლასკარ“-ი ეწოდება მეზობელ მოსახლეების სახლეობო ვაერთიანებას საერთო რიტუალის შესასრულებლად მოწყობილია პურობის ჩასატარებლად ქვეები წრედ. წრის საკულტო მნიშვნელობას ადასტურებს იმავე სვანეთში წმინდა ხეების („სლუ“) გარშემო შემოწყობილი ქვა-წრეები. სვანეთშივე იყენებდნენ ავი თვალის საწინააღმდეგოდ მრგვალად მოწნულ არყის ტოტებს, რომელთაც ამ მიზნით ყანებში დაარკობდნენ ხოლმე. ამ რგოლებს „ჩხენილ“-ი ეწოდებოდა.

ამგვარივე რიტუალურ დანიშნულებას ამჟღავნებენ: „გორჟღანარ“-ი (წნეღს რგოლებია; აკეთებდნენ საახალწლოდ—სვანეთის ზოგიერთ თემში—წვრილ-ფეხა საქონლის გამრავლების მიზნით), „გირგედ“-ი (ბრინჯაოს რგოლი,—ეცერსა და

¹ F. Déchelette. Le culte du soleil aux temps préhistorique: *Revue Archéologique* 1909, I, გვ. 305; Br. Plaetschke, op. cit, გვ. 55—57.

² შტრ. Ern. Weidner, Zur babylonischen Eingeweideschau. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Labyrinths, *Orientalische Studien*, Lpz. 1917, Bd. I, გვ. 191—198.

ლახამულაში,—საკრალური საგანი, რომელსაც იყენებდნენ დაფიცებისა და გადაცემის დროს და ავადმყოფობის საწინააღმდეგოდ), „კადიშ ლოგუან“—ი (მამაკაცების მიერ მამაკაცი მიცვალებულის დასაფლავებისას საფლავის გარშემო წრედ მდგომთა ტირილი).

თვით ხევსურეთში „მირგვალა“—წრის მაგიურ-აპოთოპეული დანიშნულება შემდეგი მაგალითიდან მკლავდებდა.

ხევსურეთში „კულიან წუხრა“ (აღდგომის წინა ხუთშაბათს იყო) კულიანებისა და ეშმაკების, ბოროტი ძალების თავშეყრილობის დღედ იყო მიჩნეული. ამ დღისათვის ცრუმორწმუნე ხევსურს მართებდა განსაკუთრებული ზომების მიღება, რათა ბოროტ ძალებს მისთვის ზიანი არ მიეყენებია. სხვათა შორის „კულიან წუხრას“—ს ცოდნით „მესმინაედ დაჯდომა“ ანუ „სმინაობა“.

მესმინაედ დაჯდებოდა მამაკაცი სოფლის გარეთ, სადაც კულიანებისა და ეშმაკების საკრებულო ეგულებოდა. „მესმინაედ ჯდომის“ მიზანი იყო—მოესმინა კულიანების და ეშმაკების საუბარი: ისინი იმ ღამით ილაპარაკებდნენ, თუ ვის რა ზარალი მიეცემა, ვინ გარდაიცვლება და სხვ.

იმისათვის, რომ მესმინაეს მათი საუბარი მოესმინა, საჭირო იყო მას კულიანების და ეშმაკების არ შეშინებოდა, ადგილიდან არ დაძრულიყო და წრე შემოეცლო თავის გარშემო-მიწაზე.

გადმოგვცემენ, რომ არხოტიონი „ჩოჩაური“, რომელსაც მეტ სახელად „კრუა“ ეწოდებოდა, „მესმინაედ დამჯდარიყო“ და თავის მესმინაედ ყოფნის შემთხვევას ასე უამბობდა ხალხს: „მე რომ წავედი (სმინაობაში) თან წავიღე ერთი თითისტარი და ნახშირი. დაეჯექი და თითის ტარით გარშემო დიდი წრე შემოვიხაზე და ჩემს გარშემო ნახშირიც გადავყარე. მერე მოვიდნენ ეშმაკები და დაიწყეს ლაპარაკი. ჩემზე ამბობდნენ: ის რა გლია იქ, რომ შავად არის; ის „ყუნჯია“ (კუნძი), მიდი და გადააგორეო ერთი მეორეს ეუბნებოდნენ. წამოვიდნენ ჩემს გადასაგორებლად, მაგრამ მე გავმაგრდი და არ გავინძერი. „მოვიდნენ ახლო და შემოხაზულს და ნახშირს ვეღარ გადმოვიდნენ. მერე თქვეს—ზეავს წავადებინათო. გამოუშვეს დიდი ზეავი, მაგრამ მე არ გავინძერი და ზეავი შემოხაზულს არ გამოცდაო. შემდეგ გამოუშვეს საშინელი წყალი და ამასაც გადაურჩიო. მომინდომეს შექმა, მაგრამ მაინც გავმაგრდი და ვერაფერი დამაკლესო. მერე დაიწყეს ლაპარაკი, ვინ როგორი კაცი იყო, ვის რა მოელოდა. ვინ რამდენს წელიწადს იცოცხლებდა, ვინ ზეავით მოკვდებოდა, ვინ მტრის ხელით და ვინ თავის დლით... ბოლოს სთქვეს ჩემზე: ადგეს კრუა და შინ წავიდესო, მე მეშინოდა, ვერ ავდექი და ვერ წამოვედი. ის კი ვიცოდი, რომ ეშმაკები იმ მოხაზულის შიგნით ვერ შემოვიდოდნენ და იქ არ მეშინოდა და აღდგომისა კი მეშინოდა, რადგან იქ, წრე-ხაზის გარეთ ძალიან ბევრი ეშმაკები იყვნენო“².

¹ მომყავს ალ. თაჩაურის ჩანაწერი (ენიმკი-ს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი).

² ბელნაწერი: „ხევსურული დღეობები, რვეული 41, გვ. 485—87.

„რქა-დახრილნი“ ხევსურულ ორნამენტში მრავალი სახითაა მოცემული. აქ ანსხვავებენ „ხევსურულ რქას“, „კბილას რქას“, და „მეზავრაის რქას“ (იხ. სურ. 34). გარდა ამისა არის აგრეთვე „რქიან მარტულელაი“ (ტაბ. XV) და „რქიან ყაწიმი“ (ტაბ. XXII). ასევე ნაირნაირი სახისაა „აკუმურა“-ც (ტაბ. XX).

სურ. 25.

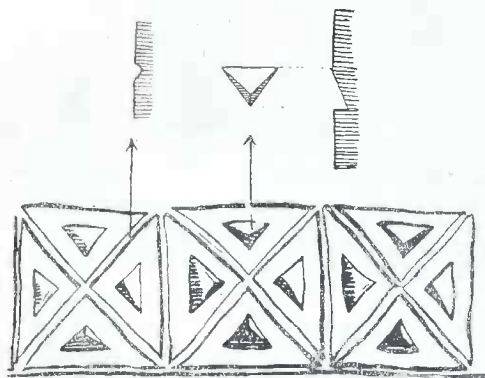
ამ ორნამენტებიდან „რქებს“ ზოგიერთის აზრით კავშირი აქვს სამხრეთ რუსეთის რუნებთან¹ და თურქულ-მონღოლურ ორნამენტთან². მაგრამ არც

¹ Вг. Pjaetschke. Die Tschetschenen, გვ. 54—55; В. Поджилаев, Горы Северного Кавказа, Москва-Ленинград 1926.

² Д. Петри, Орнамент индийских бурят, Сборник Музея Антропологии и Этнографии, ტ. V, ნაკვ. 1, №1918, გვ. 237.

ერთი და არც მეორე შეხედულება არ ითვალისწინებს ძველი წინააღმოსავლეთის ორნამენტის ამ ტიპის მასალას. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხეცსურეთში ამ სახის ორნამენტის ერთერთ ვარიანტს სპეციალური სახელი „ხეცსურული“ ეწოდება. მეორე მხრით საგულისხმოა ისიც, რომ ორნამენტის ეს სახე ჩვენს მასალებში ხეზე მოცემული არ არის. უმთავრესად ის ქსოვილზეა დამოწმებული და მცირე რაოდენობით ლითონზედაც მოიპოვება.

სურ. 26.

თორბომორფული სახეები საგულისხმო შეხვედრებს იძლევიან. ამათ შესახებ უნდა ითქვას, რომ ანთროპომორფული სახეები როგორც ქსოვილზე ისე ხეზე თავის პირვანდელ, პრიმიტიულ ფორმადეა დაყვანილი. მიუხედავად პრიმიტიულობისა მათში გამოირჩევიან ადორანტებისა, მოცეკვაეებისა და სხვათა სახეები (ტაბ. X, შდრ. ტაბ. XV):

*
**

ხეზე ორნამენტის ამოჭრას ხეცსურულად „დაჭრელება“ ეწოდება. დასაქრელებლად იხმარება შემდეგი იარაღები: „ურსა“, (პატარა დანა); „დანა“, „დაშნა-ხანჯარი“ და „ხოწი“. არსებობს ორნამენტის ამოჭრის სამი სახე: „ამოლარით“, „ნუფკვით“ და „ცერად ჩაჭრით“ (იხ. სურ. 26, 27 და ტაბ. II და VII). „ნუფკვრად“ ამოღებულს „დანაით ნაფკვეს“ ეტყვიან. „ცერად ჩაჭრილი“ ირიბად ამოლარულია. ამის ნიმუშს სოლისებური ორნამენტები წარმოადგენენ (იხ. ტაბ. VI და VII). ამ ორნამენტების ამოჭრის ტექნიკა ქვაზე ლურსმული წარჭერის ნიშნების ამოჭრის ტექნიკის მსგავსია.

დაჭრელება ხეზე მაშაკაცის საქმეა, ჩვეულებრივად აჭრელებენ ზამთარში. არიან ამ ხელობის განთქმული ოსტატები. ამჟამდგენ ორნამენტებით შემკულს შემდეგ საგნებს: „ტაგრუცებს“ (იხ. სურ. 4), „სახრელებს“, „კოვზს-ჭიტურებს“,

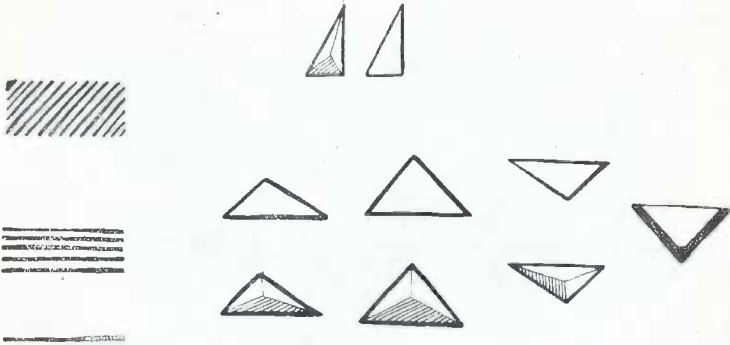
საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ხეცსურულ ორნამენტებს ბევრი შეხვედრა აქვს შემადგენელი ელემენტების მიხედვით ქსოვილში და ხეზე, ხოლო ნაკლები ლითონზე. ქსოვილის ორნამენტის თორმეტი სახიდან, თორმეტივე მოიპოვება ხეზე, ხოლო ლითონზე ექვსია მოცემული (იხ. შედარებითი ტიპოლოგია სურ. 25).

აქ მოცემულ ტაბულაზე (იხ. ტაბ. X) ან-

„სკამლოგინებს“, „ფანდურებს“, „გალიებს“, „ფხინებს“, „კართანულებს“, „კარადებს“ და სხვა. დასაჭრელებელ მასალად იყენებენ ფიჭეს, ნაძვს და სხვ.

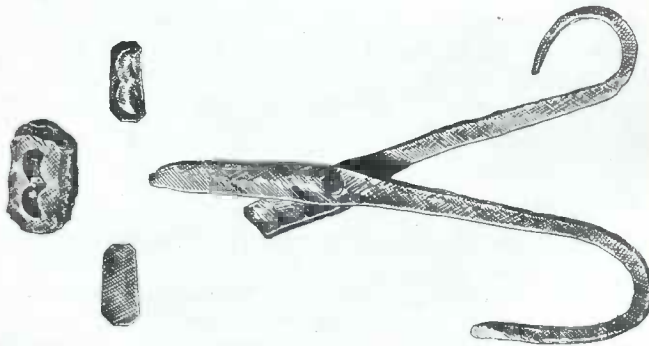
ხევისურული ლითონის ორნამენტი მზადდება ორი წესით:

1. „ამოკვერვით“ და 2. „ჩამოსხმით“.

სურ. 27

ორნამენტის „ამოკვერვით“ დამზადება საჭიროებს სათანადო „ყალიბს“; „კვერას“ და „ლითონს“. „ლითონზე“ უნდა—„ამოაკვერვოს“ ესათუის სახე. წინა-

სურ. 28.

სწარ დამზადებული უნდა იყოს ბრინჯაოს (უპირატესად) „ყალიბი“. „ყალიბში“ გამოყენილია ორნამენტის ესათუის სახე; მაგ. „ყვარი“, „კბილაი“, „ყაწიში“, „სათფარავე ალი“ და სხვა. ასეთ ყალიბზე დაედება „თევით“ ან მაკრატლით გამოკერილი თხელი ვერცხლის (ჩვეულებრივად) ფირფიტა—„ლითონი“, „კვერას“ შცმ-

წეობით „ლითონი“ ისე ჩაიზნიქება, რომ „ყალიბში“ გამოყვანილი ორნამენტის სახეს მიიღებს, მასზე ყალიბში გამოყვანილი სახე „ამოიკვერება“. ამოკვერვის პროცესის გასაადვილებლად იხმარება ტყვიის ფირფიტა (იხ. სურ. 28 და 29). ასე ცივი კვერვით დამზადებულ ორნამენტს შემდეგ უყეთდება ორნამენტის

სურ. 29.

ზურგზე კალით დაკავშირებული „ენა“, რომლითაც ორნამენტი გამოებმის „საფარავოს“ და „ყელსადების“ „შილას“, ქამრის „საყრელს“ და სხვა. შედარებით რთულ მუშაობას მოითხოვს ორნამენტის „ჩამოსხმით“ დამზადება.

უპირველეს ყოვლისა ეს საჭიროებს „ოქრო-მკედლის“ სახელოსნოს, საჭიროებს „ქურნას“ (ქურა), „საბერველს“, ლითონის სადნობ „კოკობას“¹,

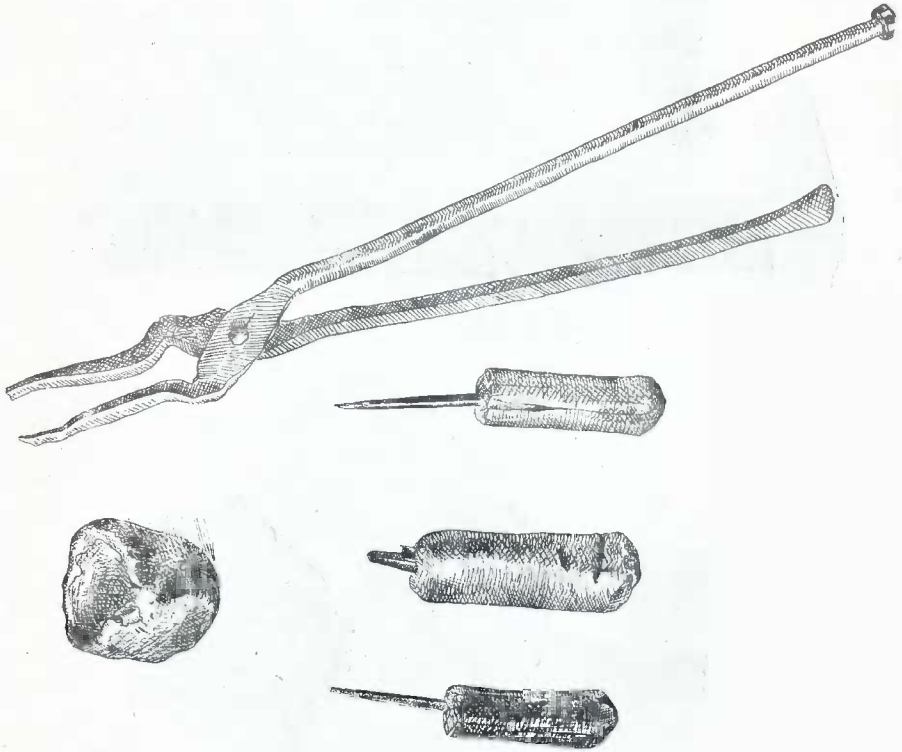
სურ. 30.

ლითონს ადნობდა და საყალიბოს ყელით გამდნარ ლითონს ყალიბში ასხამდა. მას უკან, რაც ლითონი ყალიბში გაცივდებოდა, საყალიბოს ხსნიდა და ლამიდან ჩამოსხმული ორნამენტი გამოჰქონდა. ჩამოსხმული ორნამენტი საჭიროებდა გასუფთავებას, ზედმეტი ლითონის ჩამოცლას და ორნამენტის დეტალების გამომიღვენე-

¹ აღსანიშნავია, რომ ხევსურეთში „ქურნა“ და „კოკობას“ გარდა თიხისგან მხოლოდ „ლომელის“ კეცი მზადდებოდა.

ბას. ეს პროცედურები „სათხრელების“ შემწეობით სრულდებოდა. ხევესურს ამ საჭიროებისათვის სხვადასხვა სახის სათხრელი ჰქონდა გამოყენებული: წვრილი; მსხვილი, ოთხკუთხი და პირთხელი (იხ, სურ. 30 და 31).

ლითონის ორნამენტის დამზადებას ხევესურები აწარმოებდნენ შემდეგ სოფლებში: კიეში, ბაცალიგოში, ლულში და ბარისახოში.

სურ. 31.

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ იმ სოციალურ დეფერენციაში, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ხევესურეთში რევოლუციამდე, მატერიალურად ყველაზე უფრო შემძლე ლითონის ორნამენტების დამამზადებლები იყვნენ იარაღის მკეთებლები იყვნენ. ისინი მეტწილად ამ სელობით საქმიანობდნენ და რამდენიმედ მოწყვეტილი იყვნენ მესაქონლეობისა და მიწისმოქმედებისაგან. თუმცა ისინი თავიანთ ნაწარმს ამზადებდნენ არა ბაზარზე გასატანად, არამედ დაკვე-

თით, მაგრამ ამ პირობებშიც მოხერხებულად სარგებლობდნენ თავიანთი მდგომარეობით და მდიდრდებოდნენ.

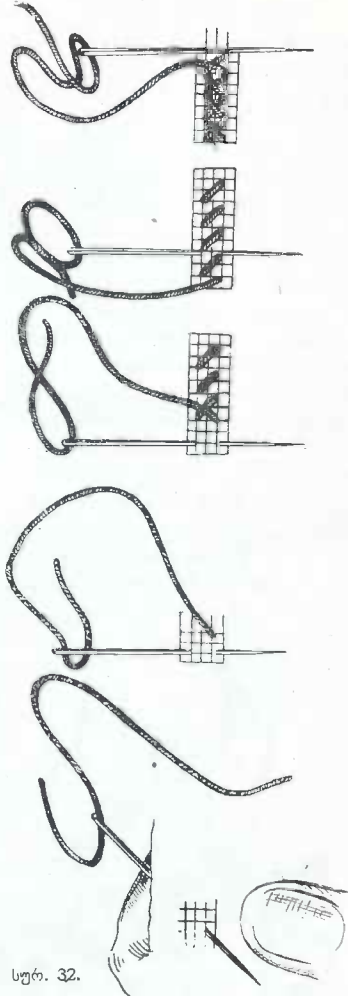
ხევისტურეთში შემდეგი ლითონის ორნამენტებიანი საგნები მხადღებოდა: „საფარაგებები“, „ყელსადებებია“, „სამაჯურები“, „საყურები“, „ბეჭდები“, „ამზინტები“, „სამხარ-ილიოები“, ხმლისა და დაშნის ქარქაშის სამკაულები და სხვა.

ხევისტურული ნაქსოვი ორნამენტი გამოჰყავთ ხოლმე: 1. „შილაი“-ზე (ხაზზე) და 2. „ტოლ“-ზე (შალის ნაქსოვზე). ამ უკანასკნელში შედის, როგორც საკონსტრუქციო ისე სატომრე შალი.

„შილაი“ ბამბის ნაქსოვია. წინათ, როგორც ხევისტურები ამბობენ, შილაიქსოვებოდა ხევისტურეთში. ამის საბუთს რამდენიმედ წარმოადგენს ზოგიერთი მიწის ზემოთ დგმული „აკალდამები“-ს ინვენტარი. აქ ჩვენ ვხვდებით რამდენიმე ეგზემპლარს ბამბის ნაქსოვიდან დამხადებულ ბავშვის პერანგისას (იხ. საქ. მუზ. ეთნ. განყ. კოლ. № 6—38/7—8).

შილაი წმინდად ნაქსოვია, მას თანაბარი „დესთები“ აქვს. დეათა ეწოდება წყვილი მისასთველი და სასთველი ძაფებისაგან გამოყვანილ თვალს.

იმის გამო, რომ შილაი თანაბარ დესთები აქვს, მასზე „ქარდვა“ გაადვილებულია. ხევისტურული ორნამენტის ურთულესი სახეები შილაი-ზე ხოლმე ამოქარგული. ტოლს ჩვეულებრივად სასთველი „თხორი“ ბევრი აქვს, მისასთველი („საზედაო“) მცირე. შილა-ს კი სასთველი და მისასთველი თანაბარი აქვს. შილაი-ზე ამოქარგება ხევისტურული ორნამენტის ძირითადი სახე — „ნაქრელი“. „ნაქრელი იკერება კბილით და სახეები უკეთდება მგზავრით“ (იხ. სულოთი 32 და 33)¹.

სურ. 32.

¹ „ნაქარი“ აღნიშნავს „ნაქარგს“, შდრ. ლიტერატურული „არანადი“ ხევისტურულ — „არნავს“; საბას აქვს დამოუკიდებელი „არნაბი“. იხ. გ. ჩიტაია, რაჭული სახენწილი, ენციკლოპედია მთავრე ტ. I, გვ. 257, შენ. 2.

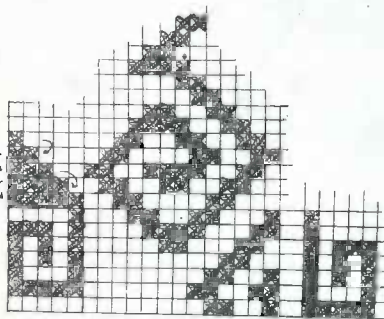
² შდრ. Th. Dillmont, Encyclopédie des ouvrages de dames, Dornach, გვ. 16, სურ. 39.

შილი-ზე ორნამენტის ამოყვანის დროს პირველად დასთვლიან შილის დესტებს და შემდეგ „დააყენებენ ნაჭრელს“. აუცილებლად აითვლიან „კენტ დესტს“ და არა „ლუქს“-ს. გადათვლილ დესტებს შუაზე გაყოფენ და შუა დესტიდან იწყებენ სათანადო სახის გამოყვანას „მგზავრაი“-თ (იხ. სურ. 33). „მგზავრაი“ ირიბად გაყვანილი კბილების ნაქარგია (იხ. სურ. 33).

ჩვეულებრივად ნაჭრელა იყო:

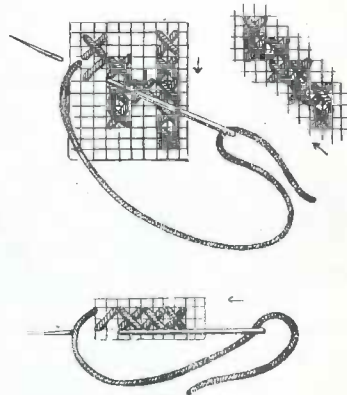
1 „აბაზიანი“, — 25 ამოვლებისა ანუ 25 დესტი. ასეთი დაკვეთის დროს ჩვეულებრივად იაფფასიანი სახე გამოდიოდა „ოთხთვლიანი“; 2. „სამაბაზიანი“ — 65 ამოვლებისა, გამოდიოდა „ცხრათვლიანი“; 3. „ოთხაბაზიანი“ — ოთხმოცდა ერთი, ოთხმოცდა სამი და ოთხმოცდა ხუთი ამოვლებისა, აქ „მრავალთვლა“ გამოდის და 4. „მანათიანი“ — ანუ „ხუთოც ამოვლებისა“ (სინამდვილეში ასერთი, ასსამი, ასხუთისა) — ამ შემთხვევაში მდიდარი ორნამენტი გამოდიოდა. ამ უკანასკნელი წესით იქარგებოდა სწორფერისათვის განკუთვნილი ფარავი. სხვათა შორის ნაჭრელაით გამოყავდათ:

„კბილის რქა“, „ხევსურული რქა“, „მგზავრაის რქა“, „პეპელა-კბილაი“ და სხვა (იხ. სურ. 34). მგზავრაის რქა ხევსურული ორნამენტის ერთერთი ძირითადი სხვა. ის უნდა მოიხაროს „ხუთზე ან შვიდზე“ (იხ. სურ. 34).

სურ. 34.

შალის მიღება დამოკიდებულია ძაფის ხარისხისაგან.

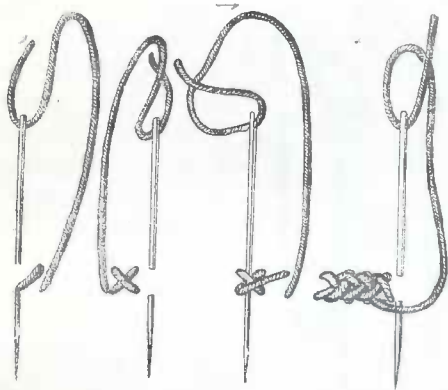

სურ. 33.

„მგზავრაის რქა“, „პეპელა-კბილაი“ და სხვა ხევსურული ორნამენტის ერთერთი ძირითადი სხვა. ის უნდა მოიხაროს „ხუთზე ან შვიდზე“ (იხ. სურ. 34). ნაჭრელაით ორნამენტის გამოყვანა შილის გარდა შეიძლება შალზედაც, როდესაც ის კარგი ნაქსოვია („ცალპირ ტოლზე“).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შალის ქსელვა ხევსურეთში მაღალ დონეზეა აყვანილი. საქსელავაზებაზე სამგვარი შალი მზადდება: „ცალ-პირა“, ორ-პირა“ და „წალმუკლმა“. თითოეული ამათგანის დანზადება სასთველის და მისასთველის რაოდენობაზეა დამოკიდებული. გარდა ამისა კარგი ღირსების

„ტოლზე ამოქარდვა“ „შიბა“-ის წესით სრულდება. ამ წესით მუშაობის დროს მკერავს თვალის ხაზი უნდა ჰქონდეს, დესთების გამოთვლას აქ იშვიათ შემთხვევაში აქვს ადგილი.

სურ. 35.

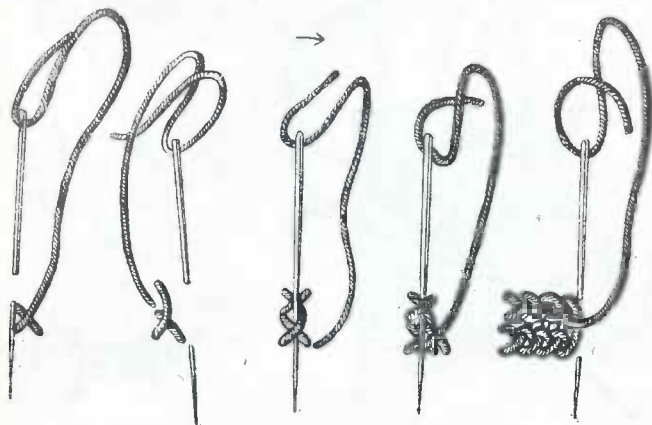
შიბაი სამი სახისაა:

1. „ჩოვის შიბაი“ (იხ. სურ. 35). კეთდება ასე: „მარჯვნივ ტოლს დაქერა, მარცხნივ ნემსით ძაღის ამოყრა“.

2. „ორმაგ-შიბაი“ — ორმაგად გაკეთებულ ჩოვის შიბას ეწოდება (იხ. სურ. 36).

3. „ტომრის შიბაი“ — ითვლება მდარედ, კეთდება ისე, რომ ამობურცული და მსხვილი გამოდის; ჩოვის შიბა კი ბრტყელია (იხ. სურ. 37).

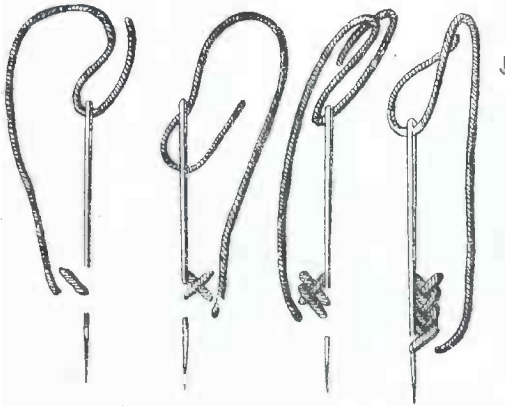
ზემოთაღწერილი ორნამენტის დამზადების ორი ძირითადი სახის გარდა ხვესურეთში იციან ორნამენტის გამოყვანა დალიანდაგებით, რასაც აქ „განემსვა“ ეწოდება. განემსვა შეიძ-

სურ. 36.

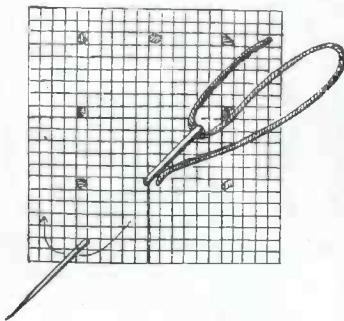
ლება შილაზე, აგრეთვე თუმცა იშვიათად, ტოლზე. ტექნიკის მხრივ აქ შემდეგი სახეები გვაქვს მოცემული:

1. „საბეჭურის განმსვა“ — ხუთ ღესის გამოითვლის, მეექვსეს ამოიღებს და ერთ ღესთზე გააყოლებს (იხ. სურ. 38 და 39).

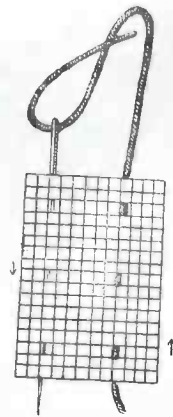

სურ. 37.

ხევისურეთში მიღებულია აგრეთვე „სკლათის“ ორნამენტი, სრულდება აბლიკაციის წესით და „ამოფანჯვრით“, ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, ფონზე

სურ. 38.

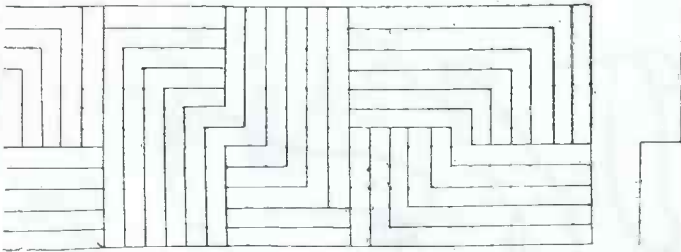
სურ. 39.

სახე გამოყვანილია ამოჭრილი ნაკრის დაკვრებით (იხ. საქართველოს მუზეუმის კოლექცია № 16-77). როგორც საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექციების მიხედვით ირკვევა წარსულში აბლიგაცია ხევისურეთში ისევე იყო გავრცელებული როგორც ქარღვა და განმსვა.

2. „წეროს მხარაით განმსვა“ — უმთავრესად საფარაგო შილაზე, აგრეთვე ქოქლოს ბოლოზე და მამაკაცის პერანგის საბეჭურზე (იხ. სურ. 40) კეთდება.

3. „განმსვა“ — „თხორის აღება, თხორის ამყრა“, შალვრის („ნიფხავის“) „მუქასრის გადანაყილის“ და „ქოქლოს“ ბოლოს მონემსვა (იხ. სურ. 41 და 42).

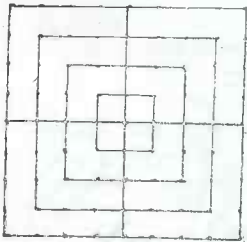
ამ თვალსაზრისით საგულისხმო პარალელს რეტენუ-ელის და ხევსურის აპლიკაციანი ტანსაცმელები წარმოადგენენ (ამაზე ზემოთ გვ. 17—18; იხ. სურ. 17 და საქ. მუხ. ეთნოგრ. განყ. კოლექცია № 16—77/3).

სურ. 40.

ხევსურული ორნამენტის დამზადების თვალსაზრისით ჩვენ გვაქვს კიდევ შემდეგი სახეები:

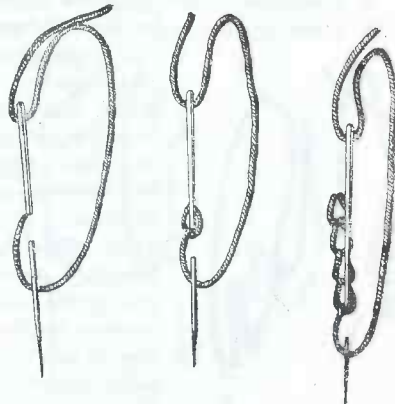
1. „შატაი“—კეთდება თვლებით (იხ. სურ. 43, 44 და 45). გადაატარებენ საღიაცოს ნაფთულაზე ან თათის წვერზე.

სურ. 41.

სურ. 42.

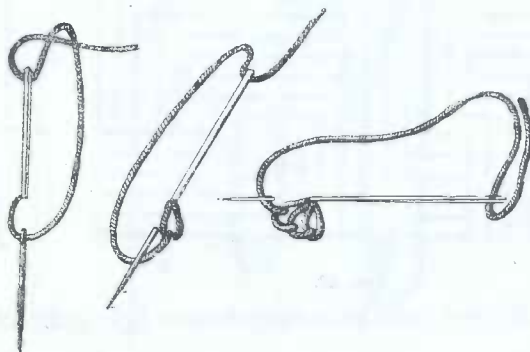
სურ. 43.

2. „შიზის გვერდაი“—კეთდება ნახევარ კბილით (იხ. სურ. 46). გადაატარებენ ნაფთულაზე ან თათის წვერზე.

3. „მომწკალავებაი“—კეთდება კილოთი (იხ. სურ. 47), იხმარება ტოლის წყრულზე (ნაპირზე).

4. „მამხვევრა და დამხვევრა“. ა) „მამხვევრა“—აქვს „სასხიპი“ და „მამხვევრაი“ (იხ. სურ. 48), იმარება დიაცების საკისურის და ბავშვების „თათის“ თითისწვევების დასაკერებლად. ბ) „დამხვევრა“—სკლატის ნაფთულების დამხვევრა (იხ. სურ. 48).

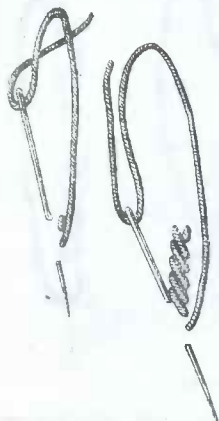

სურ. 44.

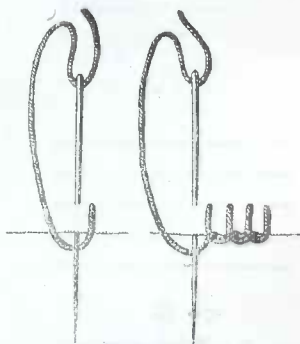
სურ. 45.

- 5. „წეროს მხარაი“—კეთდება სამკუთხაით (იხ. სურ. 49).
- 6. „ცოიგკავა“—მარტულელაით ნაქარდი (იხ. სურ. 50).
- 7. „კულიტყულაი“—ჩიგინით ნაქარდი (იხ. სურ. 51).

სურ. 46.

მძივებით გაკეთებულ ორნამენტების შესრულებას აქ არქვევებით, რადგანაც ტაბულეზზე (იხ. ტაბ. XXIII, XXIX და XXX) გარკვევით ჩანს ამ სახის ორნამენტების შესრულების ტექნიკა. მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ XXIII ტაბულაზე მოცემული „სკლატის კუთხაი თითობით მძივმაკრულის“ დანიშნულება ხევსურეთში თავისებურია. ამგვარ კუთხაის ჩეფულეებრივად შკერავს ხევსური

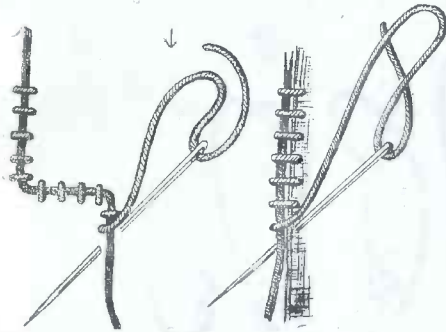

ს. 47.

ქალი თავის „სწორფერისათვის“ (მამაკაცისათვის). სწორფერი-მამაკაცი მას თავის პერანგზე ფარავს მახლობლად ატარებს. ჩეფულეებრივად ასე ხდება, რომ

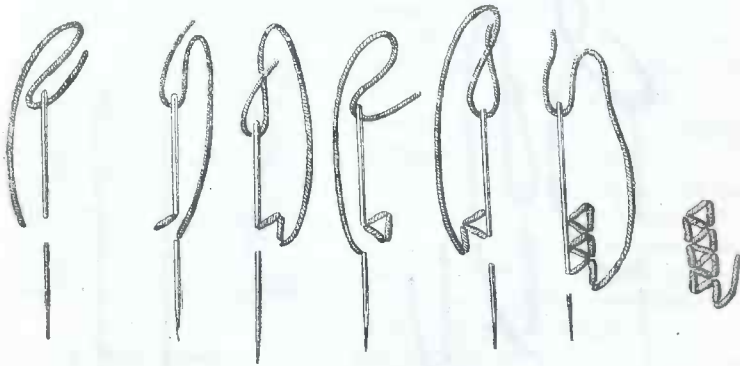

ხეცსურს, რამდენი სწორფერიც ჰყავს, იმდენი „კუთხაი“ აქვს პერანგის გულზე მიმაგრებული და რაც მეტი ასეთი „კუთხაი“ აქვს მას, იმდენად ეს მისთვის სასახელოა და საზოგადოებაშიც მეტი პატივის მომნიჭებული.

სურ. 48.

ქსოვილის ორნამენტის დასამზადებლად ხეცსურეთში შემდეგი იარაღი და მასალაა საჭირო: „ნემსი“ (შდრ. განათხარი ნემსები, სურ. 52), „სანემსაი“, „სააბრეშუმე გალიაი“, „საკერავ-სათითაი“, „მაქცის ჩხირნი“ (იხ. სურ. 53), „აბრეშუმე ფერად-ფერადი“, „სკლატი“ (წითელი, ყვითელი, სისვი, ლურჯი, შავი), „ნაჭერი“ (შალის ძაფი)—უმთავრესად შიბებესათვის, „ხაითი“—„დაგრეხილი აბრეშუმი“ (ხმარობენ შიბაში), „სირმა“—„გრეხილი“, „დაწნილი“, „ბრტყელი“ და „თათრულა“. ვარდა ამისა მასალად საჭიროა უკვე ჩვენთვის ნაცნობი „შილა“ და „ტოლი“. ქსოვილის ორნამენტებით ხეცსურები ამკობენ: „ფარაგს“, „მანდილს“,

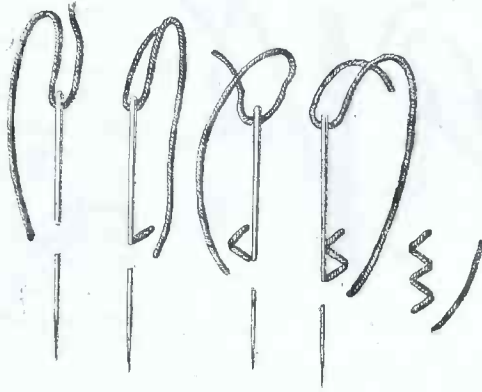

სურ. 49.

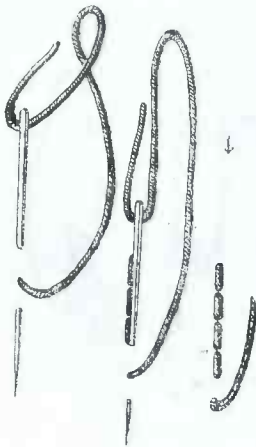
„ქედს“, „ქოქლუს“, „ჩოვას“, „პერანგს“, „ნიფხავს“ (შარვალი), „თათებს“, „საფუხრებს“, „წინდებს“, „სათაურას“, „ჭანჭიკის სახვევებს“, „ბაჭიკებს“, „საწვევებს“ და სხვა. (იხ. სურ. 1—3).

*
**

აქ მოცემული მასალა ძირითადად შვედროვილია ჩვენ მიერ ხევისურეთში ენოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის დროს 1929 წელს. ტერმინოლოგიის

სურ. 50.

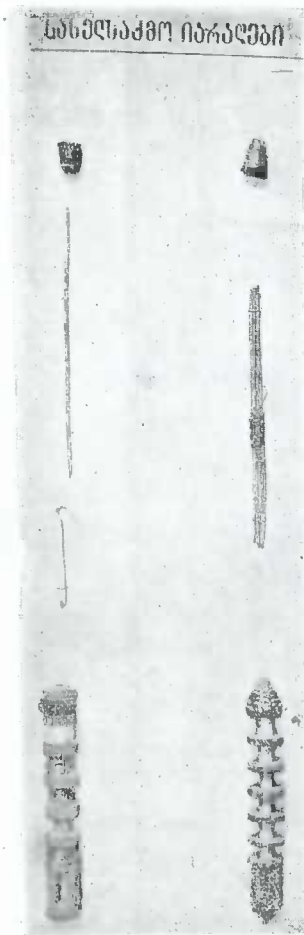

სურ. 51.

სურ. 52.

უდიდესი ნაწილი შვედროვდა მაშინვე, განსაკუთრებით ბუდე ხევისურეთის სოფლებში (იხ. კარტოგრაფია, აქვე). ერთგან ჩაწერილ სახელწოდებებს ვაჯერებ-

სურ. 53.

ეს ნაშრომი პირველი ნაკვეთია ენიმკი-ს მიერ განზრახული სერიული გამოცემისა, რომელსაც „ქართული ხალხური ორნამენტი“ ეწოდება.

დით სხვა სოფლებში და ახალ სახეებსა და ტექნიკას ვიკვლევდით. განსაკუთრებით მდიდარი მასალა შევაგროვეთ სს. ბარისახოსა, ბისო-ხანმატსა და ლკანა-ხადუში, რომელთა ქალები ქსოვილი ორნამენტის საუკეთესო ოსტატებად ითვლებიან. საკოლექციო მასალაც შეძენილ იქნა იმავე ექსპედიციის მუშაობის დროს.

მას შემდეგ ტფილისში ხეცსურეთის სხვადასხვა კუთხიდან ჩამოსულ ხეცსურებთან ვამოწმებდით შეგროვილ მასალას და ახალსაც ვიწერდით. ამავე დროს ვიკვლევდით საქართველოს მუზეუმში ძველად შემოსულ ორნამენტებიან ხის, ლითონის და ქსოვილის კოლექციებს.

ამ მუშაობაში დახმარება გაგვიწიეს მ. ბალიაურმა, ლ. ბალიაურმა და ნ. ოჩიაურმა. ტაბულებზე მოცემული ორნამენტების სურათები დამზადებულია საქ. მუზ. ეთნოგრაფიული განყ. ორიგინალების მიხედვით მხატვარ რ. შშერლინგის მიერ, ხოლო ტექსტის სურათები მხატვარ რ. შშერლინგის და მხატვარ ნ. ბრაილაშვილის მიერ. ყველა ზემოთ დასახელებულ პირს უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

ორნამენტების ფერებში დაბეჭდვა სამწუხაროდ არ მოხერხდა.

ტაბულებზე მასალა შემდეგი თანრიგითაა მოცემული: ხის ორნამენტი, ქსოვილის ორნამენტი და ლითონის ორნამენტი. ტაბულების მიხედვით ორნამენტების ელემენტების სახელწოდებათა ნუსხა აქვე ცალკეა მოცემული.

ХЕВСУРСКИЙ ОРНАМЕНТ

В этнографической литературе 50-х годов XIX века в связи с хевсурским орнаментом высказывалось одно ошибочное положение, согласно которому хевсуры представляют собой якобы часть возвратившихся из Палестины европейских крестоносцев, укравшихся в кавказских горах и размножившихся на территории нынешней Хевсуретии. Впервые это положение было выставлено А. Зиссерманом¹. После него оно не раз повторялось путешественниками-исследователями, да и за последнее время кое-где с ним можно встретиться.

Для подтверждения своего положения А. Зиссерман ссылаясь с одной стороны на факт использования креста в украшении хевсурского мужского костюма, а с другой — на сохранившееся в Хевсуретии до сих пор оружие эпохи крестоносцев, в частности на клинки. Автор эти доводы считал достаточными для решения вопроса о происхождении хевсур.

Известно, что хевсурский костюм (talavagi) является исключительным образцом среди кавказских народных костюмов². Этот костюм представляет интерес не только по своему материалу и выкройке, но и еще большей степени по орнаменту. Вышесказанное одинаково относится как к мужской, так и к женской хевсурской одежде³.

Относительно орнамента на хевсурском костюме, в частности орнамента креста, необходимо отметить, что орнамент этот представлен не только на мужском костюме хевсур, но в той же мере, если не больше, и на женском хевсурском костюме. На основании этого факта можно утверждать, что орнамент креста не является исключительной принадлежностью мужского костюма хевсур. Он свойственен и женскому, так же как и мужскому хевсурскому костюму.

¹ А. Зиссерман, Очерки Хевсуретии, «Кавказ», 1851 г., № 20.

² Коллекцию старинного хевсурского костюма см. в этнографическом отд. Музея Грузии № 3—65/1—7. Эта коллекция доставлена из Хевсуретии в 1852 г. в существовавший в то время в Тбилиси Музей Кавказ. отд. Русск. Географического Об-ва; музей именовался «Кавказский Музеум». Старинные зарисовки хевсурской одежды см. A. Gamba, Voyages dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, faits depuis 1820 jusqu'au 1824, Paris 1826. Зарисовки той же эпохи или более раннего периода имеются в том же этнографическом отделе Музея Грузии.

³ G. Radde, Chewsuren und ihr Land, Kassel 1878; M. Filke, Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe, Erl. 1922; рецензию Г. Чита на эту работу см. „საგებო მცოდნეობის“ 1924 г., № 2, стр. 134; A. Вуһан, Kaukasus, Ostrussland, Finland in «Illustrierte Völkerkunde» Вусһан, т. II, Stuttgart 1925; рецензию Г. Чита на эту работу см. ჯანსაღი კვლევა, მონობის ცენტრი, თ. I, 1926.

Поэтому исходное положение Зиссермала относительно происхождения хевсурского орнамента креста надо считать в корне ошибочным. Столь же ошибочно и не приемлемо утверждение, что указанные элементы хевсурского орнамента, как и сами хевсуры, происходят от европейских крестоносцев.

Как мы дальше можем в этом убедиться, в Хевсуретии крест представляет собой орнамент древнейших времен. Он имелся за долго до появления крестоносцев на историческом поприще. Крест на хевсурском костюме представлен не в изолированном виде, а в окружении дохристианских образов. Здесь использовано магически-апотропеическое значение креста, что связано с дохристианской религией хевсур. Между прочим, хевсурское слово «хати» означает не только крест, но и капище и, следовательно, существует за несколько веков до появления крестоносцев и вообще христианства. Короче говоря, крест связан с дохристианской религией хевсур, с их религией родового общества.

Что же касается сохранившегося в Хевсуретии оружия древнейших времен, в частности клинков, то они действительно богато представлены в хевсурской этнографической действительности. Появление этих клинков датируется различными эпохами, но во всяком случае внесение их в Хевсуретию никакого отношения не имеет к легенде о приходе крестоносцев.

В Хевсуретии богато представлены клинки, относящиеся к XIV-XVI вв., из коих часть составляла собственность хевсурских капищ.

У них имелись клинки: А. Феррара, *gorda*, *kald'imi*, *davit-peruli*, венгерские клинки и т. д. (см. Хевсурскую выставку в этнограф. отделе Музея Грузии, шиты 5 и 6), ввозимые в Хевсуретию в различные эпохи.

Западно-европейские клинки одно время, через посредство венецианских и генуэзских купцов, достигали до торговых путей Грузии, а отсюда, наравне с клинками местного происхождения, разными путями, главным образом через Гбилиси, Душети и Телави ввозились в Хевсуретию.

Необходимо также отметить, что в Хевсуретии на такого рода оружие имелась большой спрос.

Затянувшийся процесс разложения родового строя в горах Грузии дольше всего сохранился в Хевсуретии. Это явление обуславливалось определенными экономическими причинами. В Хевсуретии имелось примитивное хозяйство, зиждущееся на разведении крупного рогатого скота. Эта примитивная экономика и обусловленный ею замкнутый образ жизни хевсур представляли собой мощные источники, дававшие главные артерии родового строя, в частности, обычай кровной мести и непосредственно связанный с ним спрос на боевое, преимущественно, холодное оружие. При разрешении вопросов, связанных с обычаем кровной мести между отдельными родами, одним из значительных факторов, порой и решающим фактором, являлось оружие. Часто род, имевший лучшее оружие,

выходил победителем из родовой распри. Однако качество оружия имело весьма важное значение и в другом отношении: оно играло решающую роль в набегах, междоубоя¹. Поэтому хевсур прилагал все усилия для приобретения наилучшего оружия. И по сей день в Хевсуретии можно встретить клинки, за которые заплачено по 20—40 коров.

Здесь же необходимо отметить, что у хевсур столь большая потребность проявлялась не только к клинкам, но и к другим видам боевого и оборонительного оружия. Этим объясняется то обстоятельство, что в Хевсуретии в таком большом количестве сохранились кольчуги, налокотники, щиты, шлемы, кремневые ружья, копыя, наплечники, боевые кольца², наколенники, боевые перчатки и т. д. Некоторые из них, а именно: боевые кольца, щиты, наплечники, копыя и т. д. изготовлялись в самой Хевсуретии. На них сохранились весьма интересные орнаменты старинного образца.

Из вышесказанного становится ясным, что потребность в оружии подобного рода в основном вытекала из интересов родového общества и была обусловлена существованием последнего. Эту потребность родového общества удовлетворяло разными путями и конечно помимо крестоносцев.

Таким образом, оружие хевсур не имеет генетической связи с оружием европейских крестоносцев, так что утверждение Зиссермана и в этом отношении является ошибочным. Как было указано выше, также не имеет никакой связи хевсурский орнамент креста с орнаментом на одежде крестоносцев, так как орнамент креста в Хевсуретии возник при совершенно иных обстоятельствах. Он является принадлежностью дохристианской эпохи и, следовательно, ничего общего не имеет по своему происхождению с христианским крестом крестоносцев.

На основании всего вышесказанного, ошибочным и неправильным является положение Зиссермана о происхождении хевсур от крестоносцев³. В противоположность этому положению Зиссермана хевсуры представляют собой одно из древнейших племен, которое сохранило много пережитков древнейшей грузинской культуры, имеющих весьма важное научное значение. Примером, иллюстрирующим это положение, является хевсурский орнамент.

*
* * *

Хевсурский орнамент в этнографическом быту представлен в весьма богатом и разнообразном виде. Его можно видеть на дереве, ткани и металле.

¹ Набеги междоубоя являются характерной чертой родového строя. Это сугубо важное явление требует особого рассмотрения.

² გ. ნოტაია, ხევსურული საცობელი, საქ. მუზეუმის მაცამბე, т. V, стр. 287; G. Radde, op. cit., стр. 87 и сл.

³ Исследователи в роде Зиссермана считают кубанцев французами по происхождению, ср. E. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис 1888, стр. 111—112.

В небольшом количестве он имеется также на кости и камне. Достоино внимания то обстоятельство, что для отдельных элементов указанного орнамента сохранена весьма богатая и разнообразная терминология. Это относится в первую очередь и преимущественно к названиям орнамента на ткани и дереве. Необходимо отметить и то, что большинство терминов объясняется на почве грузинского языка, что несомненно указывает на происхождение большинства элементов хевсурского орнамента из грузинской этнической среды и исключает возможность их заимствования от иных, неродственных племен.

Известно, что заимствованный орнамент, обыкновенно, лишен конкретного названия и либо обозначается общим термином, как-то *paheši*, *dačgelebuš* и т. п., либо сохраняет за собой вместе с заимствованным образом заимствованное название.

Терминология хевсурского орнамента представлена в названиях, имеющих весьма важное значение. В частности для креста мы имеем термин *xaši* и производные от него слова: *xašni*, *xašis-xašni*, *xašula* и т. д. *Haši* здесь является выражением не только креста, но и того, что мы называем образом. Этим словом обозначается также и капище. Хевсурское капище (*xaši*) резко отличается от христианских культовых строений. Хевсурское *xaši* в плане состоит из трех отделений: *salude*, *darbazi* и *sašode*¹. Из них: в первом отделении готовится пиво, во втором во время праздников собирается определенный круг «рабов» *xaši*, принимающих в той или иной форме участие в выполнении литургии, а в третьем хранится предназначенное для праздника пиво. Сюда за исключением главного священнослужителя (*xuši*) никто не имеет права входить.

И если мы, наряду с вышеуказанным, представим себе и то обстоятельство, что в южно-кавказских племенах для выражения креста распространены преимущественно термин *xaši*, а в западно-восточных — *žvači* со всеми своими диалектическими разновидностями, для нас станет ясным то важное значение с культурно-исторической точки зрения, которое имеет факт сохранения в хевсурском диалекте для того же понятия термина *xaši*.

Здесь же необходимо добавить, что термином *xaši* в Аджарии обозначаются знаки родовой собственности; параллельное наименование этих знаков — *tašči*. Имеются интересные параллели между аджарскими знаками родовой собственности и пиктографическими знаками Древнего Востока (о родовых знаках и пиктографическом письме см. Т. Scheltens, *Ornamentik. A. Europa, Ebert, Reallex. der Vorgeschichte*).

В равной степени важны и другие термины хевсурского орнамента: *čvera*, *xuta*, *boržyala*, *dačavk'aula*, *mgzavrai*, *matčuyelai*, *ikadaxrila* и т. д.

¹ В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тифлис 1932, стр. 26—27.

Однако помимо богатой терминологии хевсурский орнамент представляет большую ценность и по своему содержанию.

Как выясняется, этот орнамент, наряду с эстетическим значением, выполняет и апотропейную функцию, имеет связь с древнейшим мировоззрением хевсур. Наиболее ярко это выражено в хевсурском орнаменте на ткани и дереве.

Древнейшее мировоззрение хевсур было построено на дуалистической основе. Хевсуру мир представлялся как арена борьбы добрых и злых сил. Злая сила всюду старалась нанести вред человеку. Злая сила проявлялась в особенности в тех случаях, когда человеком овладевали болезни или когда он себя чувствовал слабым и беспомощным.

И именно в силу этого злые силы в первую очередь избирали своим объектом детей и женщин, из них женщин в периоды менструаций и родов.

Злые силы, согласно дохристианских представлений хевсур, являлись в различных образах: *dobii*, *ali* и т. д. По существу это мировоззрение было пропитано основными элементами древне-восточного дуализма и демонологии.

В целях защиты от злых сил, хевсур-язычник прибегал к различным апотропейным средствам, как это имело место и на Древнем Востоке. Хевсур устанавливал крест на тех развалинах, где, по его мнению, обитали злые силы (*dobii*). В целях оберега он же выводил крест или другой символический знак в домах: на дверях и *кех-ах*. В этих же целях он использовал и другие виды орнаментов.

Если хорошо присмотреться к орнаменту на хевсурском костюме, легко заметить, что особенно богато орнамент был представлен на определенных частях костюма детей, женщин и мужчин. В частности, он имелся на нагруднике (*paçagi*) женского *sadiaco* и на рубашке мужчин (*paçangi*).

Как известно, в древнейших культурах Передней Азии предметам, имеющим апотропейное назначение, уделялось особое внимание, в частности в Сумере и Ассирио-Вавилонии, равно как и у субаро-аллародийских племен. У этих народов ставились предметы апотропейного назначения у входа в дом, в самом доме, на сосудах для хранения пищи или около них, причем ставились как сами предметы, так и их символические изображения.

Среди этих народов аналогичную функцию выполнял орнамент на костюме, в частности орнамент креста, наличие которого засвидетельствовано в XVI—XIV вв. до н. э. Обращает внимание и то обстоятельство, что здесь крест так же, как и у хевсур, представлен на нагруднике (см. рис. 5).

Мы здесь не останавливаемся на тех предметах апотропейного назначения, которые во множестве фиксированы в этнографической действительности народов Кавказа, как-то сосуды для хранения соли и других продуктов, сделанные из глины и дерева и которые в большом количестве

представлены в этнографическом отделе Музея Грузии. О некоторых из них имеются кое-какие сведения в литературе¹.

Во всяком случае ясно одно: с точки зрения апотропейного назначения параги-нагрудники имели исключительное значение. Это видно не только по хевсурским материалам, но и по материалам костюмов других кавказских народов.

Хевсурский нагрудник женского платья *radiaso* представляет собой весьма сложный комплекс. По выкройке он состоит из пяти отдельных элементов (см. рис. 6 и 7). Из них каждый снабжен богатым орнаментом и каждая хевсурка должна быть искусной мастерицей, дабы соответственно украсить нагрудник и его части. Между прочим, в этом случае все заранее предусмотрено, где вышить тот или иной образ, в какой последовательности сделать расцветку орнамента и т. д. И для того, чтобы обеспечить все это согласно установленному порядку, женщина должна владеть высоким искусством и хорошим глазомером. На нагруднике должны быть представлены: *kvetan*, *hat*, *akušura*, *tvala*, *kbila* и другие элементы орнамента.

В равной мере большое внимание уделяется нагруднику мужской рубахи хевсур. В этнографическом отделе Музея Грузии хранятся несколько таких рубах с нагрудниками, одна из которых представляет собой шедевр рукодельного искусства (кол. № вр. 34—35)².

Для усиления апотропейного значения украшенного узором нагрудника хевсуры пришивают к нему металлические украшения, пуговицы из перламутра, стекла и бусы.

Относительно белых бус и пуговиц необходимо отметить, что их апотропейное значение ясно видно по тем аналогам, которые имели место в быту хевсур. Является твердо установленным фактом то, что на плоских земляных крышах хевсурских домов белые камни (кристаллы) служили оберегом от дурного глаза.

С этой же целью белый камень в Хевсуретии клали у источников.

В Сванетии подобный камень (*šexa*) клался в ящики для хранения запасов зерна, в сосуд для закваски сыра, а также выставлялся на нивах.

Интересны также металлические украшения нагрудников с их символическими образами: *qvaḡi*, *saparage-aḡi*, *tevziš zungā*, *ika-daxiḡa* и т. д.

¹ Eug. Zichy, *Voyages au Caucase et en Asie central*, Budapest 1897, т. I, табл. 83; J. Mourier, *L'art au Caucase*, Bruxelles 1912, стр. 13; Br. Placschke, *Die Tschechoschenen, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Universität Königsberg Pr.*, Heft XI, Hamburg 1929, стр. 99; F. Muges, *A modern «kernos» vessel from Tiflis, Man*, XXXVII february 1937; его же, *A figurine vase from Tiflis, Man*, XXXVII mars 1937. Рецензию Г. Читая на обе работы F. Muges см. 55030-6 в сзбдб, т. I, стр. 309 сл. и т. II, стр. 281 сл.

² Необходимо отметить, что хевсур обыкновенно редко расстегивал нагрудник.

Известно украшение нагрудника грузинского женского платья. Нагрудник грузинской крестьянской мужской рубахи украшался особо богато (см. кол. этн. отд. Музея Грузии № 64—26/5).

Еще более ясно назначение нагрудника по материалам Тушетни. В этнографическом отделе Музея Грузии имеется старинный нагрудник тушинки (коллекция № вр. 46), поступивший в музей в 1851 г.¹ Он состоит из кусков разноцветной ткани, обильно снабженной металлическими украшениями, имеющими весьма интересные символические образы, как напр. *pigvala* (круг) и т. д.

Подобные нагрудники имеются и у лидойцев, также как и у других дагестанских племен; особенно замечательны ожерелья, сохраняющие весьма старинные традиции (ср. коллекции в этнографическом отд. Музея Грузии).

Не менее замечателен хевсурский «мандили» (головной платок), на котором обычно вышиты весьма интересные орнаменты, исполненные с большим мастерством и большим вкусом. Каждая девушка-хевсурка до замужества должна была заготовить себе такой «мандили». Хорошо известно, какую роль играл хевсурский *mandili* в умиротворении распрей, возникших на почве кровной мести (см. кол. № 7—29/3 этнограф. отдела Музея Грузии).

По нашему мнению, не менее важное значение имеет орнамент, представленный на женских и мужских поясах. Значение пояса в этнографической действительности Хевсуретии выражено прежде всего в его расцветке, главным образом в расцветке жепского пояса. Однако достаточно вспомнить орнаменты на металлических поясах дагестанских племен и кавказские археологические раскопочные пояса — их магически-апотропейное назначение для нас станет совершенно очевидным (кол. этн. отд. Музея Грузии).

Апотропейное назначение орнамента на хевсурском костюме проявляется и в другом отношении.

Как известно, в народном творчестве расцветке придается исключительно важное значение. В связи с хевсурским костюмом это относится как к костюму в целом к его отдельным частям, так и к их орнаменту.

Хевсурский «спектр» состоит из черного, синего, красного, зеленого и желтого цветов. Преобладающим в расцветке отдельных элементов костюма является синий цвет. В орнаменте мы всюду находим взаимное сочетание отдельных элементов хевсурского «спектра». Исключение составляет женская *koklva* и войлочная шапка, имеющие на черном фоне вышитый черным

¹ В этнографическом отд. Кавказского Музеума в 1851 г. работал Р. Эристави (Эристов). В отдел попали несколько интересных коллекций. Впоследствии эти коллекции были переданы Кавказскому Музею (основан в 1865 г.). Теперь они хранятся в этнографическом отделе Музея Грузии.

орнамент. Вообще слишком яркие цвета у хевсур не в почете¹. Наилучшими мастериллами, изготавливающими орнамент в нежных гармоничных тонах, считаются хевсурки центральной Хевсуретии.

Для получения цветной ткани и ниток хевсуры пользуются естественными красителями—*endro*, *çetxala*, *murçana* и *lebi*².

В этом же смысле достойным внимания объектом является хевсурское женское платье *sadiaco*. Оно выкраивается и шьется по сравнительно сложной схеме. *Sadiaco* состоит из следующих частей: *ube-pağagi*, *ube-kalta*, *azğoçi*, *kokomoni*, *şilipani*, *bolosağerebeli* и *saxeli* (см. рис. 7 и 8). Из этих частей внимание читателя мы хотим остановить на одном компоненте, важном в связи с нашей темой—именно на *kokomoni*. Кокомони состоит обычно из четырех полос (*samirgvale*) разного цвета и тесемок (*şibi*). Кокомони пришит к *ube-kalta*. Достойно внимания то обстоятельство, что полосы *kokomoni* пришиваются друг к другу в определенной последовательности и подчиняются определенным нормам. В том случае, когда верхняя полоса (*samirgvale*) синего цвета, за ней должна следовать полоса зеленого, затем красного и, наконец, черного цвета. Но если верхняя полоса кокомони, к примеру, другого цвета, то остальные полосы в смысле последовательности расцветки должны быть иные, чем в первом случае. Значение такой последовательности в расцветке «кокомони» иные хевсурами забыто, но ясно, что в данном случае эта норма имела определенный смысл и вероятно объясняется магически-апотропейным значением. Что вообще применение расцветки в определенной последовательности имело именно такое значение, об этом говорит известный, засвидетельствованный факт обвертывания покойника в саван различной окраски. Первый саван должен был быть белого цвета, второй синего и третий—красного. Значение различных цветов саванов в качестве оберегов само собой очевидно.

Тоже самое, по всей вероятности, имело место в отношении последовательности разноцветных полос *kokomoni* и в *sadiaco*, также как это ясно и в отношении хевсурского орнамента вообще.

Магически-апотропейное назначение с меньшей ясностью проявляется и в орнаменте на дереве. На дереве мы имеем образы солнца, луны, «руки» и т. п., первоначальное значение которых в научной литературе уже достаточно освещено. И если добавить к этому то обстоятельство, что хевсуры деревянными и отчасти костяными иглами выво-

¹ Ср. костюм черного цвета у тушин и лшавцев и известия древних авторов о таком же костюме у других кавказских племен.

² G. R a d d e, op. cit., стр. 87; е го ж е, О постепенном исчезновении этнографических особенностей на Кавказе, стр. 1.

дят орнаменты на хлебах ритуального назначения (см. рис. 9 и 10), то наше положение можно считать доказанным.

В большей или меньшей степени тоже самое можно сказать и относительно орнамента на металле. С несомненностью это можно утверждать во всяком случае относительно одной их части. Орнамент на камне был зафиксирован только в одном случае, а именно, в сел. Лебаис-кари, на каменном косяке двери развалившегося дома в одном из кварталов покинутого селения.

В результате вышесказанного становится совершенно очевидным, что хевсурский орнамент наряду с эстетической функцией имеет и апотропейное назначение и что он по своей функции связан с древнейшим мировоззрением хевсур.

Наше утверждение станет более приемлемым, если мы обратимся к основным элементам хевсурского орнамента и попытаемся выяснить их содержание.

*
*
*

Как выше было указано, хевсурский орнамент дошел до наших дней в большом количестве и в большом разнообразии. Это подтверждается представленными здесь образцами (см. таб. I—XXXIV). Многие из приведенных на этих таблицах элементов орнамента относятся к архаическому времени и принадлежат к комплексу древнейшей культуры. К числу последних можно отнести *xaṭi*, *qeli*, *ciḡivkava*, *ḡutxani*, антропоморфные и зооморфные изображения и др.

Относительно дохристианского магически-апотропейного назначения орнамента хевсурского креста (*хати*) мы выше уже говорили. В самой Хевсуретии этот орнамент представлен в различных видах. Его очень часто можно встретить на ткани (см. таб. XIII, XIV, XXI) и дереве (таб. IV и V).

К этому виду орнамента относится также и орнамент, представленный в виде перекрестья, тем паче, что сами хевсуры этот орнамент называют *gaxaṭli*. *Хати*, как элемент орнамента, присущего древней культуре, представлен и у соседей хевсур. В частности, он имеется у чеченцев. По справедливому замечанию Plaetschke этот вид орнамента никакой связи не имеет с христианством чеченцев, он связан с другими орнаментами доисторических времен и принадлежит комплексу дохристианской культуры¹.

¹ Вг. Plaetschke, * op. cit., стр. 57.

В большом количестве имеется этот орнамент на столбах крестьянских домов типа *dağbazi*¹, на мебели, сосудах и др.². Его находим мы также в виде сванских ритуальных хлебов³.

Эти же кресты имеют параллели в материалах из Мусиери (см. рис. 11, 12) и в древней восточной культуре. Мы находим их в Сумере (см. рис. 13)⁴, Эламе⁵, у хетов (см. рис. 14)⁶ и на памятниках крито-микенской культуры (см. рис. 15). Крест имеется также на этрусских древностях.

В высшей степени интересным является тот факт, что изображение креста имеется и в хетских иероглифических надписях (см. рис. 16)⁸. Крест в качестве орнамента имеется на рисунке эпохи фараона Тутамер III. Рисунок изображает ретенуицев, несущих подать фараону⁹ (см. рис. 17). *Rtaw, Retenu, Rezenu* (по Ed. Meyer-y)¹⁰ в эпоху Среднего царства (прибл. 2160—1688) обозначало Палестину-Сирию и прилегающие к ним страны вплоть до Евфрата¹¹.

В последующие эпохи, после уничтожения египетского господства, несмотря на неоднократные изменения наименования этой страны, она по традиции в Египте продолжала носить старое название.

Во всяком случае известно, что в XVI в. до н. э. северные провинции этой страны, если и не более южные, были заселены хуритами и хетами. Как известно, хуриты и хеты вместе с мосох-тубалами, тирсен-лидипцами и халдами принадлежали к древнейшим аборигенным населением Передней Азии субаро-аллоидийского происхождения¹². Между прочим нуж-

¹ გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი. დარბაზი დღემდე, Тифლ. 1927. табл. 2 и 3; е го же, III დარბაზი ყარაღაზსა და ხადარბაზეში, табл. 4 и 8; е го же, დარბაზი წილკანსა და მცხეთაში, табл. 3, 4 и 6. გ. ჩიტაია, ვლგის სახლი ქვაბლიანში, მიმომხსენებელი, т. I, Тифл. 1926, стр. 137.

² Коа. этнографического отд. Музея Грузии № 5-88/1-5.

³ ვ. ბარდაველიძე, სვანური ხალხური კალენდარი, т. I, Тбилиси 1939 г.

⁴ M. Oppenheim, *Der Tell-Halaf*, Lpz. 1931, стр. 251.

⁵ И. Мешанинов, Эламские древности, Пгг. 1917, табл. V, IX, XIII и др., W. Gerdtte, *Das Weltbild der Protoelamischen Kultur*, *Anthropos*, 1921, стр. 1-14; ср. გ. ჩიტაია, სვანური საკუთხოვლ, საქ. მუხ. მოამბე, т. II, стр. 166.

⁶ Ed. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*, Brl. 1914, стр. 52.

⁷ D. Fimmen, *Die Kretisch-Mykenische Kultur*, Lpz.—Brl. 1921, стр. 155.

⁸ В. Нрозу, *Les inscriptions hittites hieroglyphiques*, livr. 2, Praha 1933, стр. 199, таб. VII и др.

⁹ M. Tilke, *Studien zu der Entwicklungsgeschichte des Orientalischen Kostüms*, Brl. 1923, стр. 19.

¹⁰ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, Stuttgart—Brl. 1928, т. II, 1³, стр. 81¹¹, 87, 135 и сл.

¹¹ В. Нрозу, *Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder*, *Archiv Orientalni*, 1929, V, I, 2, стр. 100-103; ср. Ed. Meyer, op. cit., II, 1³, стр. 135 и след.; ср. W. Belck, *Hanigalbat und Melitene*, *Vorl. d. B. A. d. W.*, Bd. II, стр. 555—568.

¹² Ср. A. Christian, *Altkeinasatische Völker*: *Realex. d. Assyriologie*, т. I, вып. 1-2, стр. 82-83; გ. ჩიტაია, რაკული სახეწელო, ენომკონს მოამბე, т. I, стр. 287; в частности о хуритах см. В. Нрозу, op. cit., стр. 91 и сл.

но отметить, что эта страна находилась в границах той территории, где, как установлено, имела распространение иероглифическая письменность, созданная одной частью вышеуказанных племен. Поэтому мы в праве сделать предположение, что в изображениях ретенуицев имеем представителей одного из вышеуказанных племен (хуритов, мосохов, тубалов или другого племени этого комплекса (см. рис. 17). Это находит поддержку и в том обстоятельстве, что совпадение знака иероглифического письма в виде креста с орнаментом такого же знака в виде креста на костюме ретенуицев, повидимому, носит не случайный характер. Необходимо также отметить, что крест на костюме ретенуица, крест в качестве иероглифического знака и основной тип креста на хевсурской ткани имеют полное сходство (ср. рис. 16 и таб. XIII). Что же касается креста на костюме ретенуица, то в данном случае сходство его с крестом на хевсурской ткани идет еще дальше¹. Это относится с одной стороны к украшениям на костюме хевсур и ретенуицев, в обоих случаях орнамент выполнен способом аппликации (ср. с коллекцией этнографического отделения Музея Грузии—хевсурская юбка № 6—77/3), а с другой—к головному убору ретенуица (ср. со сванской шапкой раду). К вышеуказанному необходимо добавить и то, что крест представлен как у хевсур, так и у ретенуицев на нагрудниках их костюмов (см. рис. 17). Потому для нас становится ясным магически-апотропейное название креста на костюме ретенуицев.

Не менее важное для нас значение имеет изображение руки, собственно кисти руки, в хевсурском орнаменте. Здесь оно представлено на шкатулках, гребнях и других предметах.

В большом количестве изображение кисти руки встречаем мы и на главных столбах и перекладинах крестьянских домов типа дарбази. В этих случаях изображение кисти руки либо вырезано на дереве, либо представлено в виде отпечатка руки членов семьи с помощью глины, известной много материала². Подобные руки изображены и на lezdniq-ax сванских жилищ (ср. Сванскую этнографическую выставку в Музее Грузии).

¹ M. Tilkе особо отмечает, что «Die Chewsuren verwenden, wie die alten Retenun, die im vorderen Orient wohnten, zu ihren Gewandverzierungen mit Vorliebe das Kreuz» (Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe, Brl. 1923, стр. 23.) Небезинтересно, что крест, а также орнамент mirgvalai, имелся и на скифских костюмах. См. Кулобские и Воронжские вазы и Солохский котлан. О взаимоотношениях скифских и колхских племен см. оп. ჯავახიშვილი, სპ. ევროპული ისტორია, т. I³, стр. 264; ср. გ. ჩიტაია, რაჭული სახეული, ენოქის მოამბე, т. I, стр. 288. Здесь же нужно указать на сообщение Страбона о костюме горцев Иверии:

² გ. ჩიტაია, ევროპული ისტორია, ტ. I, თბილისი 1927, ტაბ. II; გ. ჩიტაია, კლდის სახლი ქვაბლიანზე, მიმოგზიშვითი, ტ. I, სტ. 237.

Изображения кисти руки имеются также в Ингушетии, Чечне¹ и Дагестане². Кисть руки в качестве амулета применяют и другие народы Кавказа³. В этнографическом отделе Музея Грузии имеется большое количество *ex voto* рук, принадлежащих различным народам Кавказа (кол. №1—04/3, 2—10/5). В комплексе новогоднего праздника («зомха») в Сванетии входит специальный ритуал «раскрытия руки» (*šimilipšude* и *lišiašal*). В Лечхуми этот обычай назывался *xeli dabca*⁴. В различных видах кисть руки встречается и в раскопчных материалах Кавказа⁵. Между прочим она встречается также среди раскопчных материалов из Кобаи (см. рис. 18, ср. рис. 19)⁶.

Кисть руки занимала исключительное место в родовом обществе хевсур. Обычай требовал от хевсура, при удовлетворении кровной мести, отрезать у врага кисть правой руки и в качестве трофея, прибить к наружной стене своего дома, где под влиянием ветра и солнца происходило естественное мумифицирование ее. Аналогичный обычай имелся и у тушин. На рис. 20 нами воспроизводится один экземпляр мумифицированной кисти руки, привезенной из Хевсуретии (сел. Рошка).

Как видно из воспроизводимого здесь рисунка, мумифицированная кисть руки, равно как изображения кисти рук на хевсурских шкатулках и на гребнях—представлены в раскрытом виде. Подобно этому, в древней Грузии раскрытая рука признавалась символом власти и крепости. До сих пор сохранились памятники из камня, на которых имеются изображения раскрытых рук. Замечательный экземпляр памятников такого рода обнаружен нами на Цалке во время работы этнографической экспедиции летом 1936 г. В настоящее время этот памятник, относящийся к эпохе Шота Руставели, хранится в Музее Грузии (см. рис. 21)⁷.

Также хорошо известны изображения руки на грузинских монументальных памятниках. На могильных плитах Грузии поздней эпохи (XVI—XVIII вв.) крест и рука изображены вместе (напр. на Цалке в с. Едиклиса, кладби-

¹ Вг. P la e t s c h k e, op. cit., стр. 58—59; Л. Семенов, Археол. и этногр. разиск. в Ингушетии в 1928 и 1929 г., *Изв. Ин-та иссл. ин-ти краеведения*, Влж. 1930, т. II-III, стр. 282.

² Чурсия Г. Амулеты и талисманы, Махач-Кала 1929, СМОМПК, в. 45, стр. 38.

³ Чурсия Г., op. cit., стр. 7-8.

⁴ По сведениям аспиранта Н. Рехвианивили.

⁵ МАК, 1, 33, 38; МАК, 1, таб. XXVI (рис. 105); таб. VIII, XXV, XXVI.

⁶ Fr. Hančar, *Kaukasus-Luristan*, ESA, IX, Mins volume, Helsinki стр. 93-94. Hančar Кобавские кисти руки ставит в параллель с кистью руки из Луристана.

⁷ На памятнике имеется грузинская надпись заглавным хуцური. С раскрытием типа П. Ингорокв а надпись читает так: «Во имя бога, велением богоравных Тамары и Георгия, Чконлидеи, Захария, Шава, Овси-кма, Ивана, заботой Джулабы, рукою Ница сына Саноба, воздвигнута сия рука богоравного царя-царей Георгия».

Подобного рода памятники в Грузии впервые открыты проф. Л. Меликсет-бековыми, ср. ავთო ბგელის ბგელობა, 1924 г., № 22.

ще у развалин «каравансарая», в Дели-хараба и т. д. Нужно отметить и то, что рука по данным грузинского языка имеет совершенно исключительные значения. Она означает оружие, право, должность и многое другое.

Установлено наличие изображения того или иного вида кисти руки у различных народов древности. Впервые она встречается в период неолита. Она известна средиземноморской культуре, а также древнему Египту, Ирану¹, Албании² и др.

Весьма интересным представляется изображение руки в хетском иероглифическом письме. «Рука» здесь представлена в различных видах³. Раскрытая рука (в горизонтальной и вертикальной плоскостях) и с согнутыми пальцами (также в горизонтальной и вертикальной плоскостях). В последней строчке кархемьинской иероглифической надписи представлены 16 кистей руки вместе с изображением трех человеческих лиц. Имеется предположение, что эти лица должны быть изображениями богов покровителей (см. рис. 22)⁴.

По всей вероятности и здесь, так же как и на каменных памятниках средневековой Грузии, раскрытая кисть руки должна была выражать власть и «крепость».

В специальной литературе по поводу изображения руки существуют разные мнения. По Bing-y⁵ вертикальное изображение руки связано с культом солнца, в частности с культом восходящего солнца.

Напѣар предполагает, что это изображение является составной частью комплекса божества женского пола наравне с изображением серны, также являющейся частью этого комплекса⁶. На основании нашего материала можно предполагать, что «рука», с одной стороны выполняет магически-апо-тропейную функцию, а с другой является символом власти и крепости.

Из хевсурских орнаментов к категории древнейших элементов орнамента принадлежат также следующие: *sikivkava* (шеврон), *kbila*, *kutxa* и *tevzis zigra* и др. Они имеют немало аналогов в шумерских (см. рис. 10)⁷, эламских,⁸ минойских и троянских орнаментах⁹ (см. рис. 23 и 24), а равно и в орна-

¹ G. Wilke, *Spiral-Mäander-Keramik und Gefäßmalerei*, *Mainis-Bibliothek* 10, 1911, стр. 228.

² Fr. Noрса, *Bauten, Trachten, Geräte Nordalbanians*, Brl. 1925, стр. 65.

³ В. Ногзну, *Les inscriptions hittites hieroglyphiques*, livr. I, стр. 45, 58, 60, 62, 64, 111, 114.

⁴ В. Ногзну, *op. cit.*, livr. II, таб. VII.

⁵ J. Bing, *Germanische Religion der ältesten Bronze-Zeit, Studien über Skand. Felsez: Mannus VI*, 1914 г., стр. 156.

⁶ Fr. Напѣар *op. cit.*, стр. 94; ср. Богаевский, Мужское божество на Крите, *Ифетический сборник*, VI, стр. 165—204. В этой связи небезинтересно вспомнить «мож», применявшийся в Раче при выполнении новогоднего ритуала. Этот «мож» назывался «рукою» (даршю) (*dedoplis xeli*), ср. амулет «рука Фатмы» (кол. этногр. отд. Музея Грузии № 15—11).

⁷ M. Oppenheim, *op. cit.*, стр. 302.

⁸ Edm. Pottier, *L'art hittite*, fasc. II, Paris 1931, стр. 15, 17, 21; W. Gertie, *op. cit.* стр. 1—14; И. Мещанинов, *op. cit.*, таб. XIII, 40; XIV; 38; XVIII, 2; IX, 50.

⁹ D. Fimmen, *Kretisch-Mykensische Kultur*, Lpz.—Brl., стр. 94.

ментах раскопчных материалов Закавказья. И, несмотря на наличие сравнительно большой литературы и многочисленных теорий об этих элементах орнамента, определение семантики их нуждается в специальном обсуждении.

В соответствующей литературе вопрос об орнаменте *mirgvala* (круга) разрешен сравнительно удовлетворительно. Он считается солярным знаком, символом солнца и звезд¹. В Хевсуретии этот орнамент представлен в различных видах (см. табл. IV и V). Внутренняя часть некоторых из них вовсе не заполнена (*saucereli*), а некоторые заполнены крестами, простыми линиями, *xutani* и т. п. Один из таких орнаментов имеет довольно замысловатый рисунок. Представленный здесь орнамент (см. табл. IV) состоит из большого количества линий, имеющих одну исходную точку. От этой точки до окружности оставлен проход. Можно было бы допустить, что мы имеем здесь дело с своеобразным лабиринтом, лабиринтом примитивной формы. Резко выраженное изображение лабиринта мы имеем на сванской шкатулке (см. кол. этнограф. отд. Музея Грузии). Непонятный вид орнамента представлен на таб. II, ряд второй, рис. 2. Перед нами орнамент довольно сложной комбинации.

До последнего времени в этнографической действительности Кавказа круг-миргвала продолжал иметь магическое значение. Мы имели случай удостовериться на Цалке (сел. Едикилиса) в следующем: среди населения ходила одна категория ишших-попрошак, т. н. «саи», прибегавших к силе в случае неудовлетворения их просьбы. Для защиты от их назойливости достаточно было очертить круг по занимаемой ими площади и тем лишить их возможности выйти из пределов круга.

В Лахамульском обществе (в Сванетии) в ограде церкви Джиграг-богеша и Хуалмиш члены *laskaq-a* (соседское объединение для выполнения годичных ритуалов) в целях проведения праздничного пиришества садились в круг. Культурное значение круга подтверждается наличием в той же Сванетии кругообразно обложенных вокруг священных деревьев камней. Там же в качестве средства против дурного глаза применялись загнутые в круг березовые ветки, которые с этой целью водружались на полях. Эти плетеные круги назывались *şəşnił*.

Аналогичное ритуальное значение имели у сванов следующие предметы: *girgdař* (плетеные круги, изготовляемые в некоторых обществах Сванетии к новому году с целью размножения мелкого скота), *girged*. (бронзовый круг—в Эпери и Лахамули—представляет собой сакральный предмет, применяемый при клятве и заклинаниях против болезни), а также

¹ J. Déchelette, Le culte du soleil aux temps préhistorique, *Revue Archéologique*, 1909, I, стр. 305; Br. Plaetschke, op. cit., стр. 55—57.

² Ср. Ern. Weidner, Zur babylonischen Eingeweiðeschau. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Labyrinths, *Orientalische Studien*, Lpz. 1917, Bd. I, стр. 191—198.

«хадин лигуан» (оплакивание покойника мужчинами, стоящими в круг) и т. д.

Rka-daxrila представлен в хевсурском орнаменте в большом количестве. Среди них хевсуры различают: хевсурuli rka, kbila rka, mgzavrais rka (см. рис. 34). Помимо того имеются rkian-martuyelai, rka-samaqili, žvag-rkiani, martuyelai (табл. XV) и rkian qašimi (табл. XXII и и табл. XXIII). Akušura представлена также в различных видах (см. табл. XX).

Орнамент рога, по мнению некоторых исследователей, имеет определенное сходство с южно-русскими рунами¹ и турецко-монгольским орнаментом². Однако авторы этих взглядов упускают из поля зрения наличие этого типа орнамента в древней переднеазиатской культуре. Здесь же необходимо отметить, что в Хевсуретии для обозначения одного из вариантов орнамента этого типа существует специальное наименование хевсурuli (хевсурский). С другой стороны обращает на себя внимание и тот факт, что этот вид орнамента не представлен на дереве. Главным образом он имеется на тканях и в незначительном количестве на металле.

Вообще необходимо отметить, что хевсурский орнамент по количеству его составных элементов имеется больше всего на тканях и дереве, менее на металле. Из числа двенадцати видов орнаментов, имеющих на тканях, все двенадцать представлены на дереве и только шесть разновидностей на металле (см. здесь же сравнительную типологию, рис. 25).

Антропоморфные образы, представленные на таблице XIV, имеют интересные параллели. Относительно их нужно заметить, что эти антропоморфные образы на тканях, а в равной степени и на дереве представлены в примитивных формах. В то же время, несмотря на примитивность, мы среди них различаем, адорантов, пляшущие фигуры и т. д. (см. табл. X, ср. XV).

* * *

Резьба орнамента по дереву по-хевсурски обозначается словом dač-releva. При резьбе применяются следующие инструменты: urša (нож небольшой), dana (нож), dašna-xačžagi (кинжал) и xoš (скребок). В Хевсуретии существуют три способа резьбы орнамента по дереву: глубокая резьба (apoyavrit), косая резьба (sepat čačrit) и резьба линиями (см. рис. 26, 27 и табл. II и VII). Косая резьба производится треугольником. Примером такой резьбы служат орнаменты клинообразной формы (см. таб. VI—VII). Техника резьбы этого вида орнамента весьма похожа на технику резьбы знаков клинописи на камне.

¹ В. P l a e t s c h k e, op. cit., стр. 54—55; В. Поджидаев, Горцы Северного Кавказа, Москва—Ленинград 1926.

² В. Петри, Орнамент кулинских бурят, Сборник Музея Антропологии и Этнографии, т. V, в. 1, Петроград 1918, стр. 237.

В Хевсуретии резьба по дереву дело мужчин. Обыкновенно этим занимаются зимой; имеются прославленные мастера этого ремесла. Резьбой по дереву украшаются следующие предметы: шкапулки (tagraci, см. рис. 4), подставки (saxieli), ложки (kovz-kitura), длинные скамейки (şkam-logini), panduri (муз. instr.), шкафы и др. Под резьбу идет преимущественно сосна, ель и пр.

В Хевсуретии знают два способа изготовления орнамента на металле: холоднаяковка и отливка. При изготовлении орнамента холоднойковкой нужно было иметь форму (qalibi), молоток (kveri) и металлическую пластинку (itoli). На металлической пластинке выковывался орнамент того или иного вида. Заранее заготавливались преимущественно бронзовые формы с изображением того или иного вида орнамента, как-то qvati, kbila, qasini, saragage ayi и др. На эту форму накладывалась вырезанная ножницами тонкая пластинка из серебра, рядом ударов молотка на серебряной пластинке получается изображение, идентичное орнаменту, изображенному в форме. Для облегчения процессаковки применяется свинцовая накладка (см. рис. 28 и 29). После холодной обработки орнамента к пластинке с задней стороны оловом припаивается язычок, которым орнамент впоследствии закрепляется на нагруднике, ожерелье, поясе и др. предметах.

Сравнительно сложно изготовление орнамента литьем.

В первую очередь мастеру необходимо иметь горн с мехом, посуду для плавки металла¹, ножницы (borçkala), деревянную форму, резны, песок и т. д. Мастер должен иметь шаблон изготавливаемого орнамента. До отливки металла он в деревянной форме в песке шаблоном делает изображение изготавливаемого предмета. Затем плавит металл и вливает его в горло формы. После охлаждения металла он раскрывает форму и вынимает отлитый образец. Затем следует очистка орнамента, освобождение его от излишних частиц металла и выявление его деталей. Для выполнения этой процедуры хевсур применяет различные резны, как то: тонкий, толстый, четырехгранный, плоский и т. д. (см. рис. 30 и 31). Орнамент на металле хевсурами изготовлялся в следующих селениях: Чие, Бацалиго, Гули, Барис-ахо.

Здесь же необходимо добавить, что в условиях той социальной дифференциации, которая имела место в дореволюционной Хевсуретии, наиболее зажиточный слой хевсур составляли мастера по металлу, они же и оружейники. Они занимались главным образом своим ремеслом и большей частью были оторваны от животноводства и земледелия. Хотя они и изготавливали продукцию не для рынка, а по заказам, однако и в этих условиях, пользуясь своим положением, накапливали немало богатства.

¹ Необходимо отметить, что в Хевсуретии кроме горна и посуды для плавки металла из глины изготавливается только «жаровня» для пурна.

В Хевсуретии изготовлялись следующие орнаментированные металлические предметы: нагрудники, ожерелья, запястья, серьги, кольца, бляхи, наплечники, ножны и рукоятки мечей и кинжалов.

Хевсурский орнамент на ткани вышивается или на *šila* (хлопчатобумажная ткань) или на *tolí* (шерстяная ткань). Эта последняя бывала двух сортов: *šalis toli* (идущая на костюм) и *šatome toli* (идущая на мешки, сравнительно грубая ткань).

Šilai (შოსლა) — хлопчатобумажная ткань. Она, по словам хевсур, раньше изготовлялась в Хевсуретии. Подтверждением этому в некоторой степени может служить инвентарь некоторых надземных склепов (*aqaldama*), в которых зафиксированы несколько экземпляров детских рубах, шитых из бумажной ткани (см. кол. этнографич. отд. Музея Грузии), если только эти склепы можно считать хевсурскими.

Šilai представляет из себя чистую ткань, у которой имеется равное количество *dest-eñ* («клетки»). Дестью в данном случае называется пара ниток основы и пара ниток утка ткани.

В силу того, что эта ткань имеет равное количество дестей, вышивать (*kardva*)¹ на ней сравнительно легко. Сложнейшие виды хевсурского орнамента вышиты именно на этой ткани. В шерстяной ткани обыкновенно нитки основы представлены в большем количестве, чем нитки утка („შოსლადგეო“), в то время как в хлопчатобумажной ткани нитки основы и утка представлены в одинаковом количестве. На *šilai* вышивается основной вид хевсурского орнамента *pačrelai*. Начрелай вышивается крестиком, а сами орнаменты выводятся так наз. *mğavtaí* (шитье косыми линиями) (см. рис. 32 и 33)².

Вышивание орнамента на *šilai* производится следующим образом. Сперва высчитывается определенное количество клеток и по ним устанавливают *pačrela*. Обыкновенно отсчитывают нечетное количество клеток. Количество отсчитанных клеток делится пополам, и с серединной клетки начинают вышивку намеченного элемента орнамента косыми линиями (*mğavtaí*) (см. рис. 33). Мгзаврай собственно представляет собой ряд вышитых в косом направлении крестиков (см. рис. 33).

Обыкновенно *pačrela* были: двугривенные, когда основной элемент орнамента состоит из 25 клеток, при этом виде получался дешевый орнамент, т. н. *otxvaliani*; шестигривенный, когда основной элемент состоял из 65 клеток; в данном случае получался орнамент, называемый *sxgavaliána*; восьмигривенный, когда основной элемент состоит из 81-83-85 клеток. В данном случае получался *mğavaltava*. Наконец, рублевый с

¹ *Kardva* означает вышивание *kargva*. Ср. литературное *arnadi*, в хевсурском говоре *agnadi*. Лексикограф С. Орбелиани приводит форму *arnabi*. Ср. გ. ჩოტიათ, ზაქულო სახეხლო, ენობკონ-მონამბე, т. I, стр. 257, прим. 2.

² Ср. Th. Dillmont, *Encyclopédie des ouvrages des dames*, Domach, стр. 16, рис. 39.

одной сотней клеток (в действительности 101, 103, 105 клеток) представлял особенно богатый орнамент. По этому последнему образцу вышивались самые лучшие нагрудники рубах (параги), предназначенные для дружков (сгорperi).

Между прочим, способом паჭელაი вышивалось *қbilais rka*, *хевсурли гка*, *mgzavnais-gka*, *perela-қbilai* и т. п. (см. рис. 34). Мгзавраис рка является одним из основных видов хевсурского орнамента. Его загибают пятикратно и семикратно (см. рис. 34). Способом паჭელაი вышивание орнамента может быть произведено и на шерстяной ткани, если ткань хорошего качества (*calpiti toli*).

Здесь же нужно указать, что техника производства шерстяной ткани в Хевсуретии стоит на высокой ступени. На ткацком станке заготавливается шерстяная ткань трех сортов: *cal-pita*, *ot-pita* и *sauni-ukusha*. Изготовление каждого из этих видов ткани зависит от количества ниток основы и утка; кроме того получение хорошего качества шерстяной ткани зависит от качества ниток.

Вышивка орнамента на шерстяной ткани производится способом *šiba*. Во время работы этим способом вышивальщица главным образом руководствуется глазомером. Высчитывание клеток производится в редких случаях.

У хевсур существует *šiba* трех видов: 1. *šoqis šibai* (см. рис. 35), 2. *otmag šibai* представляет двойную *šoqis šibai* (см. рис. 36) и 3. *tomris šibai* считается по качеству низким, получается выпуклая и грубая вышивка. В отличие от *tomris šibai*, *šoqis šibai* имеет вид плоской вышивки (см. рис. 37).

Кроме вышеуказанных двух основных видов вышивок орнамента, существует выделка их путем стежки. Стежка у хевсур носит название *ganemsva*. Стежка производится по *šilai*, а также на шерстяной ткани. У хевсур бывает стежка следующих видов: 1. *sabečuris ganemsva* (стежка наплечника), когда через каждые пять клеток продевают нитку (см. рис. 38 и 39); 2. *čerog mxarait ganemsva* (стежка журавлиным крылом), выводится преимущественно на нагрудном шила, а также на нижней части женского платья *koklo* и на наплечнике мужской рубахи (см. рис 40); 3. *ganemsva* (простая стежка), главным образом на брюках, на концах *koklo* и пр. (см. рис. 41, 42).

В Хевсуретии также бытует орнамент *sklati*. Делается он с помощью аппликации и вырезок. При этом последнем способе на фоне материи получается орнамент путем нашивки вырезанных кусков (см. кол. этнограф. отд. Музея Грузии № 16—77).

Как видно из материалов этнографического отдела Музея Грузии, выделывание орнамента способом аппликации в прошлом так же было распространено в Хевсуретии, как вышивание и стежка. С этой точки зрения

для сравнения представляют интерес костюмы с аппликациями ретенуйцев и хевсур (см. выше стр. 59, ср. рис. 17 и кол. этнографического отдела Музея Грузии № 16—77/3).

С точки зрения техники хевсурских орнаментов следует еще указать на следующие их виды:

1. *Šaṭai*—выполняется по клеткам (см. рис. 43, 44, 45);
2. *Šibis gver dai*—делается полукрестиками (см. рис. 46);
3. *Mo mçkala vebai*—делается вязкой (см. рис. 47);
4. *Mo m xvevga* и *damxvevga*: а) *monixvevga*—«стежка шнурка» с *saxpiri* и *matxvevga*, применяется на женских платьях и детских носках (см. рис. 48); б) *damxvevga*—стежка орнаментов *sklati* (см. рис. 48);
5. *Se gos m xaga i*—журавлиное крыло. Выводится треугольниками (см. рис. 49);
6. *Si ki vka va i*—вышитый *matçuelai* (см. рис. 50);
7. *Kudikçen lai*—вышитый «чигинью» (рис. 51).

Мы здесь не касаемся выведения орнамента бисером, поскольку на таблице (см. табл. XXIII, XXIX и XXX) ясно видна техника его выполнения. Отметим лишь, что данные в центре XXIII таблицы орнаменты (*sklati s kutxai*, *titoobit mzi vmaçruli*) имеют особое назначение. Такого рода орнамент хевсурка вышивает для своего дружка (*şorperi*). Дружок носит «кутхал» на рубахе около нагрудника. Обычно на рубахе бывало нашито несколько таких *kutxai*, смотря по количеству имевшихся *şorper*-ов. Чем больше кутхал украшало рубаху хевсура, тем больше почта оказывалось ему в обществе.

Для вышивки хевсурского орнамента требуются следующие принадлежности и материалы: игла *pensi* (ср. раскопчные иглы, рис. 52), игольник—*sapensa i*, наперсток—*saketav-satilai*, спицы для вязания—*maçcis-çixi i* (см. рис. 53), цветные шелковые нитки, аппликации (красного, желтого, зеленого, синего и черного цветов), шерстяная нитка (*paçeri*) главным образом для шнурков, крученая шелковая нитка¹ (*xaiti*), галуны (*şirma*): крученые (*grexili*), плетёные (*daçnulai*), плоские (*prtçeli*) и *tatru la*. Кроме всего этого нужны уже известные нам *şila* и *to li*. Орнаментом на ткани хевсуры украшают нагрудники, головные платки, мужские шапки, женские верхние платья *koklo*, мужские верхние платья (*şoqa*), рубаху, брюки (*pir-xavi*), перчатки (*sapuxre*), носки (*çindebi*), кокошники (*sataura*), мужские платки (*çañçikis saxvevi*), поговицы (*baçičebi*), подвязки (*saçvive*).

*
* * *

Представленный здесь материал в основном собран нами в результате работы этнографической экспедиции в Хевсуретии в 1929 г. Тогда же была установлена и большая часть терминов, главным образом в селениях центральной Хевсуретии (см. прилагаемую картограмму). Зафиксированные в:

одном месте термины сверялись с терминами, применяемыми в других селениях, где изучались и новые образцы и техника орнаментов. Особенно богатый материал был собран в селениях Барисахо, Бисо-Хахмати и Укана-Хаду. Женщины этих селений справедливо считаются наилучшими мастерами. Материал для коллекций был собран также во время этой экспедиции.

После того с помощью приезжавших из разных селений Хевсуретия хевсур, нами проверялся собранный материал в Тбилиси. Велась также работа и по сбору нового словесного материала по богатым хевсурским коллекциям орнамента на ткани, дереве и металле, имеющимся в этнографическом отделе Музея Грузии.

В этом отношении большую помощь оказали нам М. Баляури, Л. Баляури и Н. Очаури. Рисунки орнаментов, представленные на таблицах, выполнены по оригиналам, имеющимся в этнографическом отделе Музея Грузии, художницей Р. Шмерлинг, а рисунки в тексте худож. Р. Шмерлинг и худож. Н. Браилашвили. Всем им мы выражаем искреннюю благодарность.

К сожалению не удалось издать орнаменты в красках.

Материалы на таблицах представлены в следующей последовательности: орнамент на дереве, орнамент на ткани и, наконец, орнамент на металле. В соответствии с таблицами здесь же дается список терминов элементов орнамента.

Предлагаемый альбом является первым томом намеченного ИЯИМК-ом серийного издания под названием: «Грузинский народный орнамент».

ORNEMENT KHEVSOURIEN

Dans les années 50 du XIX siècle, une fausse thèse a été énoncée dans la littérature ethnographique par rapport à l'ornement khevsourien. D'après cette opinion les Khevsours devaient être les descendants des croisés revenus de Palestine, qui se seraient réfugiés dans les montagnes du Caucase et multipliés sur le territoire de la Khevsouréthie.

Sisserman fut le premier à émettre cet opinion. Plus tard, ce fut répété par plus d'un savant-voyageur. Nous le retrouvons aussi dans la littérature de ces derniers temps.

Pour confirmer son opinion, A. Sisserman¹ indiquait d'une part le fait que la croix était adoptée comme ornement du costume d'homme des Khevsours, et d'autre part les armes de l'époque des croisades, particulièrement les lames des épées conservées en Khevsouréthie.

L'auteur trouve ces considérations suffisantes pour résoudre la question de l'origine des Khevsours.

C'est un fait connu que le costume khevsourien (talavari) est un échantillon rare parmi les vêtements ethnographiques des peuples du Caucase². Ce costume est remarquable non seulement par son étoffe et sa coupe, mais surtout par ses ornements. Les particularités et l'importance du costume khevsourien d'homme se rapportent également au costume des femmes³.

Pour ce qui en est des ornements de ces costumes, de la croix en particulier, il faut noter qu'ils se trouvent non seulement sur les vêtements des hommes, mais autant, ou plus encore, sur les habits des femmes. Il est donc

¹ A. Зиссерман, Очерки Кевсуретии, «Кавказ», 1851, № 22.

² Voyez la collection des vieux costumes khevsouriens dans la section ethnographique au Musée de Géorgie № 10—65/1—4. Cette collection a été apportée de Khevsouréthie en 1852 au Muséum (existant alors à Tbilissi) de la section caucasienne de la Société Russe de Géographie. Le muséum portait le nom de «Muséum du Caucase». Voyez les dessins des anciens costumes khevsouriens dans A. Gamba, Voyages dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, faits depuis 1820 jusqu'en 1824, Paris 1826. Des dessins presque de la même époque sont conservés dans cette même section ethnographique.

³ G. Radde, Chev'suren und ihr Land, Kassel 1879; M. Tilké, Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe, Brl. 1922; voyez dans «გვინო მყოფობებდა», 1924, № 2, p. 134, la critique de G. Tchitaïa sur cet ouvrage; A. Byhan, Kaukasus, Ostrussland, Finnland, dans Buschan, Illustrierte Völkerkunde, t. II, 2, Stuttgart 1925. Voyez la critique de G. Tchitaïa sur cet ouvrage «Ethnologie Géorgienne», L'observateur, Journal scientifique de la Société d'histoire et d'ethnologie de Géorgie, t. 1, Tbilissi 1926.

évident que cette croix ne constitue pas un ornement exclusif du costume d'homme, mais se rencontre sur le costume des femmes comme sur celui des hommes. C'est pourquoi le point de départ de Sisserman est complètement erroné dans la source même. L'opinion que les ornements khevsouriens proviennent des croisades, et que les Khevsours eux-mêmes sont des descendants des croisés européens est tout autant fausse et inadmissible. Il s'agit de savoir, comme on en sera plus persuadé ci-dessous, que la croix est en Khevsouréthie un ornement des temps les plus anciens, plus anciens que l'apparition des croisés sur l'arène historique. La croix n'est pas un ornement isolé du costume khevsourien, elle est entourée aussi de reproductions du temps païen. La croix est prise ici dans un sens magique-apatropique ce qui prouve son lien avec le paganisme des Khevsours. Entre autres, le terme khevsourien *xat'i* (croix) indiquant le croix et «temple païen» par conséquent, est plus ancien de plusieurs siècles que les croisades et le christianisme. Il vaut mieux dire que la croix a un lien avec la religion de la société patriarcale du peuple khevsour.

Pour ce qui concerne les armes conservées en Khevsouréthie depuis les époques les plus reculées, les lames en particulier, il est vrai qu'elles se rencontrent souvent dans le milieu khevsourien. Elles appartiennent à différentes époques et leur introduction en Khevsouréthie n'a rien de commun avec l'histoire légendaire de l'intrusion des croisés.

On trouvait en Khevsouréthie, au XIV et au XVII siècles, beaucoup de lames, dont une part appartenait à un temple païen. On y a reconnu des lames de A. Ferrara, «gorda», «kaldimi», «davit-peruli», les lames hongroises etc. (voyez l'exposition khevsourienne de la section ethnographique du Musée de Géorgie, boucliers No 5—6), apportées en Khevsouréthie à différentes époques et de différents endroits, de Tbilissi, de Douchethi et de Thélavi surtout.

Les sabres de l'Europe Occidentale suivaient, à une certaine époque, les routes commerciales de Géorgie, par l'entremise des Vénitiens et des Génois, et pénétraient ensuite en Khevsouréthie.

Il faut dire aussi que la Khevsouréthie avait grand besoin de ces armes.

Dans les montagnes de Géorgie, le long procès de la disparition des usages patriarcaux fut surtout caractéristique et remarquable en Khevsouréthie. Ce phénomène avait pour base des raisons économiques bien définies. L'économie agraire s'y basait sur l'économie primitive du gros bétail. Cette économie primitive et l'isolation qui en résultait pour les Khevsours, renforçait encore les usages patriarcaux de la société, en particulier l'usage traditionnel de la vendetta et le besoin d'armes, d'armes blanches surtout, qui s'y trouvait lié. Pour s'acquitter d'une vendetta entre deux familles ennemies, les armes jouaient souvent le rôle principal.

La famille qui possédait les meilleures armes sortait victorieuse de ce combat. Mais pour les Khevsours les meilleures armes avaient encore une importance énorme dans les irruptions¹ («mekopoba»). C'est pourquoi le Khevsour mettait tous ses efforts à se procurer les meilleures armes. On conserve encore aujourd'hui en Khevsouréthie des lances dont chacune a été payée avec 20—40 vaches.

Il faut noter ici que ceci n'existait pas seulement chez les Khevsours, par rapport aux sabres, mais aussi pour d'autres armes d'attaque et de défense. Ceci explique pourquoi nous trouvons souvent en Khevsouréthie des cottes de mailles, des brassards, des boucliers, des heaumes, des fusils d'amadou, des lances, des épaulières, des casse-tête, des anneaux, des genouillères, des gants etc².

Parmi ces armes, quelques-unes étaient fabriquées par les Khevsours, en particulier les anneaux, les boucliers, les épaulières, les casse-tête, les lances etc. D'anciens ornements intéressants sont conservés sur ces armes.

Il est clair d'après ce qui a été dit ci-dessus, que ces armes étaient nécessaires pour le besoin de la société patriarcale. Ce besoin était lié à l'existence de cette société qui satisfaisait ce besoin par différents moyens, et naturellement sans rien de commun avec les croisés.

Par conséquent, les armes des Khevsours n'ayant pas de lien avec les croisés européens et leurs armes, l'affirmation de Sisserman est erronée.

De la sorte la croix des Khevsours, comme ornement, n'a rien de commun avec les ornements des habits des croisés, puisqu'elle provient d'une autre source. Elle appartient à des temps plus reculés que le christianisme et par conséquent n'a rien de commun avec la croix chrétienne des croisés.

Tout ce qui a été dit ci-dessus prouve que l'affirmation de Sisserman, prétendant que les Khevsours descendent des croisés, est fautive et inadmissible³. Contrairement à l'opinion de Sisserman, les Khevsours sont une des tribus les plus anciennes, et cette tribu a conservé beaucoup de survivances de l'ancienne culture géorgienne, fort intéressante au point de vue de la science. L'ornementation khevsourienne présente un exemple qui l'illustre.

* * *

L'ornement khevsourien est présenté richement et de différentes manières dans la réalité ethnographique. Nous la voyons sur bois, étoffes et métaux, rarement seulement la trouve-t-on sur l'os et la pierre. C'est un fait intéressant qu'une terminologie extrêmement riche et bien constituée se soit conservée dans ces éléments séparés.

¹ «Mekopoba» signifie attaque d'une tribu voisine pour le butin de combat. «Mekopoba» comme «piraloba» (brigandage) est une particularité qu'il faut examiner à part dans la société des Khevsours.

² G. Tchitai, Casse-tête khevsour, du Musée de Géorgie, t. IV, page 287; G. Radde, op. cit., page 87.

³ Les savants du genre de Sisserman considèrent les Koubatchiens comme Français, cf. E. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис 1888, p. 111—112.

Nous parlons avant tout et principalement des termes concernant les ornements des étoffes et des pierres. Il faut noter aussi que la majorité des termes provient de la racine des mots géorgiens, ce qui prouve absolument que la majorité des éléments de ces ornements khevsouriens provient aussi du cercle ethnique géorgien et ne permet pas d'attribuer leur provenance à des races étrangères. Il est connu que les ornements empruntés manquent des noms habituels concrets et sont désignés par des termes approximatifs, comme par exemple «gravé», «bigarré» etc. ou conservent avec la forme d'emprunt des noms également empruntés.

La terminologie des ornements khevsouriens est représentée par des noms fort intéressants. En particulier, nous avons pour le mot «croix» le terme «xaṭi» et les mots qui en dérivent «xaṭni», «xaṭis-xaṭni», «xaṭoula» etc. «Xaṭi» signifie ici non seulement l'image de la croix, mais aussi «image sainte» dans le sens que nous lui donnons. Il signifie aussi un temple païen. La structure du temple païen khevsourien (xaṭi) se distingue fortement des structures du temple chrétien. Le plan du «khati» khevsourien est composé de «brasserie», «salle» et «cave»¹. Dans la première on préparait la bière, dans la deuxième se trouvait une catégorie définie de serviteurs du temple qui les jours de fête prenaient part au rituel. Dans la troisième on gardait, dans de grandes cruches, la bière pour les fêtes, et le prêtre seul pouvait y pénétrer.

Nous devons considérer en même temps que chez les tribus géorgiennes méridionales le terme «xači» s'est propagé à la place du mot croix, tandis qu'à l'est et à l'ouest le mot «croix» «ḡvari» est resté avec ses différentes formes dialectiques. En khevsourien, le mot «xaṭi», conservé dans le même sens, présente un fait très important au point de vue historique et culturel.

Il faut noter ici que dans la langue adjarienne le mot «xaṭi» exprime les signes du bien familial. Son nom parallèle est «tarḡi». Les signes des biens de la famille adjarienne ont des parallèles dignes d'attention avec les signes pictographiques de l'ancien Orient. (Voyez concernant les signes de famille et les signes de l'écriture pictographique—T. Scheltema, Ornamentik A. Europa, M. Ebert, Realex. der Vorgeschichte).

De cette façon, les autres termes désignant les éléments des ornements khevsouriens ont de l'importance aussi, comme: «kvera», «xuta», «boiḡḡala», «daḡav-kaoula» (zigzags), «mgzavrai», «marṭouyela» (joug pour seul boeuf), «rḡadax-rila» (corne tordue) etc. Mais l'ornement khevsourien en dehors de sa riche terminologie a aussi une grande valeur par son sujet.

¹ V. Bardavélidzé, Essai d'étude sociologique sur les croyances khevsouriennes. Tbilissi 1932, page 26-27.

Comme cela se voit, cet ornement a en même temps que son importance esthétique une destination apotropeique et s'unit à la plus ancienne conception de l'univers des Khevsours. On le remarque particulièrement sur les ornements khevsouriens sur bois et sur étoffes.

La plus ancienne conception de l'univers parmi les Khevsours était construite sur la base du dualisme. Le Khevsour considérait l'univers comme l'arène de la lutte entre le bien et le mal. La force malfaisante tâchait toujours de nuire à l'homme. L'influence du Mal se manifestait spécialement sur les êtres épuisés et sans forces, faibles et sans défense. C'est pourquoi les malins esprits s'attaquaient en premier lieu aux femmes et aux enfants, s'attaquant aux femmes au moment de la menstruation et des couches.

Les malins esprits, dans la conception païenne des Khevsours, prenaient différentes formes «dobilebi», «ali» etc.

Dans son essence, cette croyance comprend les éléments fondamentaux du dualisme et de la démonologie de l'ancien Orient.

Pour se défendre des malins esprits le Khevsour païen avait recours à différents moyens apotropeiques comme on le faisait dans l'ancien Orient. Le Khevsour mettait une croix sur les ruines où il supposait que devaient habiter les malins esprits («dobilebi»); il faisait de même dans sa maison, il dessinait une croix sur la porte et sur les murs, se servant de cet ornement dans le même but.

Si nous examinons l'ornement du costume des Khevsours, nous verrons qu'il est richement représenté surtout sur la «chemise», le «sadiaco» (l'habit des femmes) et les «paragi», des enfants, des femmes et des hommes. Le «paragi» est cette partie de la «chemise» et du «sadiaco» qui couvre la poitrine et remplit le rôle de «sagule» (plastron). Comme on le sait, dans la plus ancienne culture de la proche Asie, les objets d'importance apotropeique étaient chargés d'un grand rôle, spécialement en Soumère et dans l'Assyrie-Babylone, de même que dans les tribus subar-alarodiennes, comme moyen de défense contre les malins esprits. Dans ce but, parmi ces peuples, différents objets de destination apotropeienne, ou des dessins, étaient représentés sur l'entrée ou dans les maisons mêmes, sur les ustensiles de ménage ou la vaisselle. Parmi ces peuples, l'ornement du costume remplissait le même rôle, et particulièrement la croix aux XVI—XIV siècles av. J. C. Il est intéressant aussi que la croix ici, comme sur le «paragi» des Khevsours, est représentée sur le «sagule» du costume (voyez dessin 6).

Nous ne nous arrêterons pas ici sur la signification de cette destination apotropeique, qui était largement conservée dans la réalité ethnographique des peuples du Caucase: ustensiles de ménage pour le sel et autres produits, en terre glaise et en bois, qui sont conservés maintenant en grande quantité

dans la section ethnographique du Musée de Géorgie, et dont quelques-uns sont connus même dans la littérature¹.

En tout cas, il est évident qu'au point de vue de la destination apotropaïque, le «sagule-paragi» avait une importance particulière. Cela se voit non seulement d'après les objets khevsouriens, mais aussi par rapport aux costumes des autres peuples du Caucase.

Le «paragi» du «sadiaco» des Khevsours représente un ensemble fort compliqué. D'après sa coupe, il consiste de: «saqelt-samarti», «samçvetlo», «çlani», «ziçi», et «kanç-piri» (v. fig. 6 et 7.). Parmi ces objets, chacun porte son propre ornement, et chaque femme khevsoure doit posséder un grand savoir pour orner comme il convient le «paragi» et ses différentes parties. Entre autres, tout ici est mesuré et combiné d'avance: l'endroit où doit se trouver chaque dessin, de quelle couleur il doit être, etc. La femme doit avoir beaucoup d'adresse et de coup d'oeil pour tout amener à point. Les «kverani», «xati», «kutxani», «akusura», «tvala», «kbiła» et les éléments des autres ornements doivent être représentés sur le «paragi». Il faut prêter aussi une grande attention au paragi de la chemise de l'homme chez le Khevsour. Dans la section ethnographique du Musée de Géorgie, on a conservé plusieurs chemises à paragi fort intéressantes. L'une d'elles représente un chef-d'oeuvre de travail manuel² (col. № 34—35).

Pour renforcer la destination apotropaïque du paragi brodé, les Khevsours y cousaient des ornements en métal, des boutons en nacre et en verre et des perles. En ce qui concerne les perles et les boutons blancs il faut noter que leur destination apotropaïque se comprend de façon évidente par l'analogie qui avait lieu dans l'existence des Khevsours. C'est un fait bien connu que sur le toit plat des maisons khevsouriennes plusieurs blocs de cristal blanc étaient placés contre le mauvais oeil. Ces mêmes blocs servaient d'appai au bout de la hampe du drapeau.

En Khevsouréthie, ce bloc blanc était placé dans le même but à la source de chaque fontaine.

En Svanétie, cette pierre blanche «çerxa» était posée dans les huches, dans la vaisselle destinée à garder le levain du fromage, on la pose près du foyer, dans les blés—contre le mauvais oeil.

¹ Eug. Zichy, Voyages au Caucase et en Asie Centrale, Budapest 1897, t. I, p. 83. J. Mourier, L'art au Caucase, Bruxelles 1912, p. 13; Br. Plaetschke, Die Tschetschenen, Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Universität Königsberg Pr. Heft XI, Hamburg 1929, page 99; F. Myers, A figurine vase from Tiflis, Man, XXXVII, February 1937, page 29—31. Du même, A modern «kernos» vessel from Tiflis, Man, XXXVII, February 1937, page 25—27. Voyez la critique de G. Tchitaïa sur ces ouvrages Revue d'IHCM, t. I, p. 309 etc. et t. II, p. 227.

² Il faut noter que le Khevsour ne déboutonne généralement pas sa chemise.

Les ornements en métal du paragi sont intéressants aussi par leurs formes symboliques: «qvari», «saparage», «ayi», tevzis-zurga, rqa-daxrila etc. Les ornements du «gulispiri» (plastron) géorgien sont connus. Le «sagule» de la chemise du paysan géorgien est spécialement orné (voyez la collection du Musée de Géorgie No 64-26/5).

La destination du «sagule-paragi» se voit encore plus clairement d'après le matériel khevsourien. Dans la section ethnographique du Musée de Géorgie (col. No 3-65) on a conservé un ancien «sagule» de femme thouchienne, apporté au Musée en 1852¹. Il est fait de morceaux d'une étoffe bigarrée sur laquelle on trouve en abondance des ornements en métal, extrêmement intéressants par leur forme symbolique, par ex. «mirgvalai».

Les «sagule» de cette forme se trouvent parmi les Didoïens, ainsi que dans les autres tribus du Daghestan. Les «colliers» qui conservent fortement les traditions anciennes, sont particulièrement intéressants (comparez la collection du Musée de Géorgie).

La mantille khevsourienne, sur laquelle sont brodés des ornements intéressants, a beaucoup d'importance. Ces ornements sont faits avec grand art. Chaque jeune fille khevsourienne avait sa mantille préparée d'avance. C'est un fait connu que la mantille avait une grande signification chez les Khevsours au temps des luttes et de l'escrime (collection de section ethnographique du Musée de Géorgie No 7-26/3).

A notre point de vue, les ornements des ceintures n'ont pas moins d'importance. Cette importance ne se manifeste dans la réalité ethnographique de la Khevsouréthie que par leurs couleurs. Mais si nous examinons les ornements en métal des ceintures du Daghestan et si nous nous souvenons des ceintures provenant des fouilles faites chez nous, leur destination magique-apatropéenne se manifesterait clairement (col. de la section ethnographique du Musée de Géorgie).

La destination apotropique des ornements du costume khevsourien se manifeste encore autrement. Comme on le sait, les couleurs ont une importance particulière dans l'art populaire. En tant que ces couleurs se rapportent au costume, nous avons affaire au costume entier ainsi qu'à ses différentes parties, et davantage encore à ses ornements.

Le «spectre» khevsourien se compose des couleurs: noire, bleue, rouge, verte et jaune. Pour les costumes, on donne la préférence à la couleur bleue.

¹ En 1852, Raphael Eristavi travaillait dans la section ethnographique du «Muséum du Caucase». Dans cette section, plusieurs collections remarquables étaient réunies. Plus tard, ces collections furent remises au «Musée du Caucase» (fondé en 1865). Actuellement, elles se trouvent dans la section ethnographique du Musée de Géorgie.

Nous voyons dans ces ornements que les couleurs khevsouriennes se marient parfaitement, le bonnet en feutre noir de l'homme, avec ornements de cordelières noires, fait exception. Entre autres, les couleurs criardes¹ n'y sont point en faveur. Les femmes du cœur de la Khevsouréthie sont considérées comme les meilleures spécialistes pour l'harmonie délicate des ornements. Les Khevsours employaient, pour teindre les fils et les étoffes, des teintures naturelles: garance, couleur d'argile, couleur d'écorce d'aune².

Le «sadiaco» khevsourien est remarquable au même point de vue. Il est taillé et cousu d'après une coupe compliquée. Le «sadiaco» est composé des morceaux suivants: «ube-paragi», «ube-kalta», «azoti», «qoqomni», «šilipan» etc. (v. fig. 7 et 8).

Parmi ces morceaux, nous arrêterons l'attention du lecteur, d'accord avec notre thème, sur une partie du «sadiaco», «qoqomni». Le qoqomni se compose de quatre cercles de couleurs différentes et de ganses. Le qoqomni est cousu sur les «pans». Il est intéressant que les cercles cousus ensemble obéissaient à un ordre déterminé, conformément à des normes positives.

Dans le cas où le «cercle» d'en haut est bleu, il doit être suivi de cercles vert, rouge et noir. Si la raie d'en haut du «qoqomni» commence par un «cercle» d'une autre couleur, les couleurs des cercles suivants doivent s'aligner en ordre différent, et cet ordre doit être disposé autrement. L'importance des couleurs rangées d'après cet ordre est oubliée aujourd'hui par les Khevsours, mais il est évident que cet ordre avait son idée et était disposé dans un but magique-apatropéen. On voit que l'emploi des couleurs devait avoir de l'importance par le fait que les Khevsours enveloppaient leurs morts, comme il est prouvé, dans des linceuls de couleurs différentes. Le premier linceul devait être blanc, le deuxième—bleu et le troisième—rouge. Ceci prouve clairement l'importance qu'avait le mariage des couleurs.

Il devait en être de même par rapport à l'ordre des cercles du «qoqomni», ainsi que par rapport au costume et aux ornements. On voit avec non moins d'évidence cette même destination apatropéenne sur les ornements taillés dans les arbres. Nous avons ici les images du soleil, de la lune, de la «main» et autres, dont la première destination est bien connue dans la littérature. Ajoutez-y le fait que les Khevsours découpaient les ornements sur le pain rituel avec des ciseaux en bois et en partie avec des ciseaux en os (voyez ici les figures 9 et 10) et nous pourrons considérer notre affirmation comme positive.

¹ Comparez les costumes noirs des Tchouchiens et des Pchaviens à ce que nous savons sur le costume de même couleur des Abasguiens.

² G. Radde, op. cit., p. 87; du même, О постепенном исчезновении этнографических особенностей на Кавказе, стр. 1.

D'après ce qui a été dit ci-dessus, il doit être évident pour tous que les ornements khevsouriens ont, en même temps que leurs fonctions esthétiques, une destination apotropeenne et qu'ils sont liés à la plus ancienne conception de l'univers chez le Khevsour.

On peut dire à peu près la même chose au sujet des ornements khevsouriens sur métal. En tout cas, ceci est juste par rapport à une de leurs parties au moins. Les ornements sur pierre n'ont été trouvés par nous en Khevsouréthie qu'en une seule circonstance, notamment dans le village de Lebaïs-kari, sur les pierres des poteaux et sur les angles des murs d'une maison abandonnée et en ruines.

Cette affirmation sera d'autant plus positive si nous examinons les éléments fondamentaux des ornements khevsouriens et si nous comprenons leur sens.

* * *

Comme il a été dit plus haut, l'ornement khevsourien nous est parvenu sous beaucoup de formes et en abondance. Les échantillons apportés ici le prouvent clairement (voyez tables I—XXXIV). Parmi les éléments de l'ornement représentés ici sur les tables, plusieurs remontent aux temps archaïques et appartiennent au complet de la culture la plus ancienne: «xatî», «qeli», «cikivkava», «kuxa» (carré), les formes antropomorphiques et zoomorphiques lui appartiennent aussi.

Nous avons déjà parlé de l'importance magique apotropeenne païenne du «xatî» (croix) khevsourien. En Khevsouréthie même, cet ornement se présente sous différentes formes. Il se retrouve en abondance sur les étoffes (voyez tables XIII, XIV, XXI), comme sur le bois (tables IV et V).

Les ornements en blais, sous forme de croix, appartiennent aussi à cette forme, d'autant plus que les Khevsours leur donnent le nom «d'orné» (gaxatili).

Le «xatî» se retrouve aussi comme ornement de culture ancienne chez les voisins des Khevsours. Les Tchétchènes le possédaient aussi, et comme Br. Plaetschke le remarque avec justesse, cette forme n'a pas de lien avec le christianisme des Tchétchènes; elle est, au contraire, liée aux ornements des temps historiques plus reculés et appartient à une culture plus ancienne que le christianisme¹.

Elle se retrouve souvent aussi sur la maîtresse poutre² des maisons des

¹ Br. Plaetschke, op. cit., page 57.

² გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, I. დარბაზი დიღომში, Tsh. 1927, tabl. II et V; du même, III, დარბაზი ყარაღაჯს და ნადარბაზევში, tabl. VI et VIII; du même, დარბაზი წილქანს და მცხეთაში, IV, tabl. III, IV et VI. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, შიმომხსილველი, t. I, 1926, p. 137.

paysans, sur les sièges, sur la vaisselle etc¹. Elle est représentée entre autres sur les pains rituels svanétiens².

Ces mêmes images païennes ont des analogies dans l'arène de l'ancienne culture orientale. Nous la rencontrons en Sumer³ (voyez fig. 13), à Elam⁴, dans le royaume de Hittites⁵ (voyez fig. 14) et sur les monuments de Crète-Mycènes⁶ (voyez fig. 15).

On trouve aussi le «xati» parmi les antiquités étrusques.

Il est plus remarquable encore de voir que nous avons la reproduction du «xati» dans les lettres hittites hiéroglyphes (voyez figure 16)⁷.

Le même «xati» se retrouve sous forme d'ornement du costume, figure du temps du Pharaon Thoutmès III.

Le dessin représente les esclaves Réténiens apportant la dîme au Pharaon⁸ (voyez figure 17). Rtnw, Retenu, Rezenu (d'après l'opinion de Ed. Meyer⁹) à l'époque médiale du royaume d'Égypte (à peu près 2160—1788 av. J. C.). signifiait Syrie-Palestine¹⁰, et les pays voisins jusqu'à l'Euphrate.

À l'époque suivante aussi, quand la domination des Égyptiens n'existe plus, bien que ce territoire ait changé de nom plus d'une fois, la tradition lui conserve en Égypte son ancienne appellation.

En tout cas, au XVI siècle av. J. C. les provinces du nord de ces pays, si non leurs provinces plus méridionales, étaient habitées par les Khouriens et les Hittites. Comme nous le savons, les Khouriens et les Hittites appartenaient, ainsi que les Mossokh-Thoubaliens, les Tirsenes-Lydiens et les

¹ Voyez les collections de la section ethnographique du Musée de Géorgie No 5—38—1—5.

² З. ბარდავილიძე, სვანური ხალხური კალენდარი, t. I, tabl. I-II.

³ M. Oppenheim, Der Tell-Halaf, Zps. 1931, page 251.

⁴ И. Мещанинов, Эламские древности, Игр. 1917, tables V, IX, XIII etc. W; Gette, Das Weltbild der protoelamischen Kultur, Anthropos, 1921, p. 1—14.

⁵ Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiver, Brl. 1914, p. 52.

⁶ D. Fimmen, Die Kretisch-Mykénische Kultur, Lpz.—Brl. 1921, p. 155.

⁷ B. Hrozný, Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, livr. 2, Praha 1933, p. 199, table VII etc.

⁸ M. Tilké, Studien zu der Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms, Brl. 1925, p. 12.

⁹ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, Stuttgart—Brl. 1928, t. II, 1, page 81, 1, 87, 135 etc.

¹⁰ B. Hrozný, Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Indier, Archiv Orientalni, 1929, V 1, 2, page 100—103; comparez Ed. Meyer, op. cit. II 1, page 135; comparez aussi W. B. Beck, Hanigalbat und Melitene, Vor. d. B. A. d. W., Bd. VI, p. 555—568.

Chaldéens, aux plus anciennes tribus aborigènes, les Soubars-Alarodiens, de la proche Asie¹.

En tout cas, il faut noter que ce pays entre dans les limites du territoire, où, comme il est prouvé, ces tribus exécutaient leurs dessins (hiéroglyphes). C'est pourquoi nous devons penser que parmi les figures des Réténiens des représentants de certaines tribus (Khouriens, Mossokhs, Thoubaliens etc.) sont parvenus jusqu'à nous (voyez fig. 17). Cette idée est confirmée par le fait que la ressemblance entre la langue «hiéroglyphique» des khati khevsouriens et celle du «khati» et des ornements du costume réténien n'est peut-être pas fortuite.

Il est remarquable aussi que le «xati» du costume des Réténiens, le xati hiéroglyphique et le «xati» des étoffes khevsouriennes (type fondamental) se ressemblent parfaitement (comparez fig. 17 et tabl. XIII).

Pour ce qui est du «xati» du costume des Réténiens et du «xati» du costume khevsourien², la ressemblance va plus loin encore.

Ceci se rapporte d'un côté à l'ornement du costume des Réténiens et des Khevsours, — les ornements dans les deux cas sont exécutés en application — (comparez la collection de la section ethnographique du Musée de Géorgie, — «Çoq» khevsourienne №6—77/3) de l'autre au bonnet des Réténiens (comparez «paq» svanétien).

Nous devons ajouter à ce qui a été dit ci-dessus que les «xati» du costume des Réténiens et des Khevsours se trouvent sur le paragi du «sagule» (voyez figure 1). C'est pourquoi la destination magique-apatropéenne du «khati» du costume des Réténiens est évidente.

La représentation de «la main» n'est pas pour nous moins importante. Dans les ornements des Khevsours elle est donnée sur les coffrets et des épaulières» (voyez tab. 2). On trouve beaucoup de «mains» sur les poutres et les solives des maisons des paysans, où nous les voyons découpées dans le bois, ou encore l'empreinte de la main des membres de la famille est repro-

¹ Comp. A. Christian, *Altkleinasiatische Völker*: Reallex. d. Assyriologie, t. I, 1—2, p. 82—83; გ. ჩიტაია, რაჭული სახვანდლო, ენციკლ-ს მონაბე, t. I, p. 287; en particulier sur Khouri, voyez B. Hrozný, op. cit., p. 91 etc.

² M. Tilke note en particulier que «Die Chevsuren verwenden, wie die alten Rétenu, die im vorderen Orient wohnten, zu ihren Gewandverzierungen mit Vorliebe das Kreuz» (*Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe*, Brl. 1923, p. 23). Il est intéressant que les costumes scythes avaient les ornements du «xati» et aussi du «cercle» (voyez les vases de Koulob de Voronéje) et des carquois de Solokh. Voyez concernant les rapports des Scythes et des tribus de la Colchide ივ. ჯანაშია, საქ. ეკონომიური ისტორია, t. I, p. 264. Comparez გ. ჩიტაია, რაჭული სახვანდლო, ენციკლ-ს მონაბე, t. I, p. 288; il faut aussi parler ici des renseignements de Strabon concernant les costumes des montagnards d'Ibérie.

duite en terre glaise, chaux et autres substances¹. Ces mêmes «mains» se trouvent sur les «lešntar-ax bi»-s de «qori» des Svanétiens. La «main» se rencontre aussi chez les Ingouches, les Tchétchènes² et au Daghestan³.

La «main» servait d'amulette parmi les peuples du Caucase⁴. Dans la section ethnographique du Musée de Géorgie, on a conservé de nombreux ex-voto de la «main», appartenant à différents peuples du Caucase (Collection No 1—04/3,2—10/5).

En Svanétie, un rituel spécial d'ouverture de la main «šipilipšade» et «lišiašal», faisaient partie des fêtes, «zonixi», du jour de l'an. En Letchkhoumi, ces moeurs sont appelées «xhelis dabca»⁵ (délier la main). On trouve aussi des «mains» de différentes formes⁶ dans le matériel tiré des fouilles du Caucase.

On les retrouve entre autres dans le matériel des fouilles de Koban⁷ (voyez figure 18 et comp. fig. 19).

La main occupait une place particulière dans la société patriarcale des Khevsours. Il était admis d'après les moeurs, que dans la vendetta du sang, le Khevsour coupait la main de l'ennemi tué et la clouait comme trophée sur le mur extérieur de sa propre maison, où cette main se momifiait naturellement au vent et au soleil. Les mêmes moeurs existaient en Thouchétie. Nous exposons ici un exemplaire de «main» momifiée, apportée de Khevsouréthie (voyez fig. 20), village de Rochka.

Comme le lecteur le voit sur la figure, elle est posée à plat sur les coffrets et sur les peignes. De même, dans l'ancienne Géorgie, la «main» ouverte était considérée comme un signe de force et de pouvoir. Plusieurs monuments en pierre de ce genre se sont conservés, où l'on a représenté la main ouverte. Un exemplaire remarquable de ces monuments a été découvert à Tzalka au moment de l'expédition ethnographique, l'été 1936. Actuellement ce monument est conservé au Musée de Géorgie (voyez figure 21). Ce monument appartient à l'époque de Chotha Rousthavéli⁸. Les

¹ გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, I, დარბაზი დილაშში, tabl. II; გ. ჩიტიაი, გლეხის სახლი ქვაბლანში, მთმომხილველი, t. I, p. 237.

² Br. P l a e t s c h k e, op. cit., p. 58—59; G. S e m e n o f f, Recherches archéologiques et ethnographiques en Ingouchétië en 1928—1929, Annales de l'Institut de Recherches Scientifiques de l'Ingouchétië, 1930, t. II—III, p. 282.

³ Г. Ч у р с и н, Амулеты и талисманы, Makhitch-kala 1929, p. 8.

⁴ Г. Ч у р с и н, op. cit., p. 7—8.

⁵ D'après les renseignements de l'aspirant N. Rekhviachvili.

⁶ МАК, I 33, 38, МАК, I tabl. XXVI (figure 105), tabl. VIII, XXV, XXVI.

⁷ Fr. H a n e r, Kaukasus-Luristan, ESA, IX, Minns volume, Helsinki, p. 93—94, Hančar compare les «mains» de la collection de Kobani aux «mains» trouvées en Luristan.

⁸ Le monument a une inscription géorgienne en lettres capitales «Khoutzouris».

reproductions de la «main» sont bien connues aussi dans les monuments importants géorgiens. Dans les temps plus récents de la Géorgie (XVI—XVIII siècles), la main et la croix sont représentées ensemble sur les pierres des cimetières. (par exemple à Tzalka, au village d'Edikilissa etc.). Il faut noter encore que la main a une signification particulière d'après les données de la langue géorgienne. Elle représente les armes, le pouvoir, les fonctions et plusieurs choses encore.

De telle ou telle façon, «la main» est acceptée depuis les temps les plus anciens et connue de différents peuples. Nous la rencontrons déjà à l'âge néolithique. Nous la trouvons dans la culture du bassin de la Méditerranée, dans l'ancienne Egypte, en Iranie¹, en Albanie².

La représentation de la «main» dans les dessins hittites (hiéroglyphes) est extrêmement intéressante: elle est présentée sous des formes différentes³ — ouverte (horizontale et verticale) et les doigts recourbés (horizontalement et verticalement aussi).

Dans les inscriptions «hiéroglyphes» de Karkhémich, 16 «mains» et trois visages d'homme sont représentés. Comme on le pense, ces visages doivent représenter d'anciens dieux⁴ (voyez figure 22).

Nous devons penser qu'ici encore les mains ouvertes signifient la force et le pouvoir, comme il en est sur les monuments de pierres de Géorgie au moyen âge.

Dans la littérature spéciale il y a des opinions différentes concernant la «main». D'après Bing⁵ la reproduction verticale de la main est unie au culte du soleil, notamment du soleil du matin. D'après Fr. Hančar, cette reproduction doit entrer dans le complexe de la déité féminine, toute comme la reproduction d'un chamois qui y entre aussi⁶. D'après notre matériel, la main a d'une part une destination magique-apatropéenne, et d'autre part elle est le symbole de la force et du pouvoir.

¹ G. Wilke, *Spiral-Mäander-Keramik und Gefäßmalerei*, Mannus-Bibliothek 10, 1911, p. 228.

² Fr. Нopoulos, Albanien, Bauten, Geräte, Trachten Nordalbanien, Brl. 1925, p. 65.

³ B. Hрозны, Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, livre I, p. 45, 58, 60—64, 111, 114.

⁴ B. Hрозны, Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, livre II, tabl. VII.

⁵ J. Bing, *Germanische Religion der älteren Bronze-Zeit, Studien über Skandinavische Felszeichnungen*: Mannus, Bd. VI, 1914, p. 156.

⁶ Fr. Hančar, *Kaukasus-Luristan, ESA IX Mins volume*, p. 94. Comparez B. Бораский, Мужское божество на Крите, *Яфетический Сб.*, VI, p. 165—240, le rituel d'accord avec cette opinion, le peuple prenant part au rituel de la nouvelle année, et la sainte vierge lui tendant la main. Comparez l'amulette de la main de Fatma (Collection du Musée de Géorgie No 15—11).

De même les: «cikivkava» (chevron), «kbila», «kixta» (carré), «tevis-zourga» (dos de poisson) khevsouriens appartiennent aux vieilles formes des ornements. Leurs formes analogues se trouvent souvent en Soumère (voyez figure 10)¹, à Elam², à Mycènes, à Troie³ et aussi dans les objets tirés des fouilles de la Transcaucasie. L'établissement de leur sémantique exige, malgré beaucoup de théories et une grande littérature, un examen particulier.

Dans la littérature correspondante on a décrit de façon satisfaisante la question des ornements des «mirdvala» (voyez tabl. VI et VI). Comme signes solaires ils sont considérés comme une image du soleil et des étoiles⁴. En Khevsouréthie, cet ornement est connu sous plusieurs faces. Plusieurs d'entre eux ne sont pas «inscrits», on nous les présente sans cela, mais quelques-uns sont représentés par des «xatî», des lignes, «xutebi» et autres. Un de ces cercles est «inscrit» avec des traits indéchiffrables. Ce qui est «inscrit» («çaçerili») ici (table IV) se compose de plusieurs traits qui ont le même point de départ et vont de ce même point vers le cercle.

Nous pouvons supposer que nous avons affaire ici à un labyrinthe particulier et que notre échantillon doit représenter la première forme de ce type⁵.

Nous trouvons dans les ornements svanétiques la reproduction exacte de ce labyrinthe (voyez collection ethnographique du Musée de Géorgie). Une forme incompréhensible est donnée sur le tableau II, premier rang, figure 2. Un ornement de forme assez compliquée est donné ici.

Dans la réalité ethnographique du Caucase on a conservé jusqu'aux derniers temps la signification du cercle. Nous avons eu l'occasion à Tzalka (village d'Edikilissa) de confirmer qu'un groupe de mendiants appelés «Sai» circulait et employait la force quand ils ne pouvaient rien obtenir par la prière. Pour se défendre de leurs violences, il suffisait de tracer un cercle sur leur territoire, afin qu'ils ne pussent en sortir.

En Svanéthie, dans la commune de Lakhamoula, dans les cours de Djgrag Bogech et de Khoualmiche, on préparait pour le festin du «laskar» («laskar» signifie fête chez les voisins, célébration d'un certain rituel) un cercle de pierres. La signification culturelle du cercle est confirmée en Svanéti par des cercles de pierres posées autour des arbres («sup») sacrés.

¹ M. Oppenheim, op. cit., page 302.

² Edm. Pottier, *L'art hittite*, fasc II, Paris 1931, p. 16, 17, 21; W. Gertie, op. cit., pp. 1—14; И. Мешаев-инов, op. cit., tab. XIII, 40; XIV, 38; XVII, 2; IX, 30.

³ D. Fimmen, *Die Kretisch-Mykénische Kultur*, Lpz—Br., p. 94.

⁴ J. Déchelette, *Le culte du soleil aux temps préhistoriques: Revue Archéologique*, 1909, I, p. 305; Br. Plätschke, op. cit., p. 55—57.

⁵ Comparez Ern. Weidner, *Zur babylonischen Eingeweihschau. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Labyrinths*, *Orientalische Studien*, Lpz. 1917, Bd. I, p. 191—198.

En Svanétie également, on employait contre le mauvais œil des branches de bouleau tressées en cercle, qu'on enfonçait dans ce but parmi le blé. Ces cercles s'appellent «čžinil».

La même destination rituelle se retrouve dans le «girğdar» (cercle d'osier préparé en Svanétie, dans certaines communes, pour le jour de l'an—dans le but de multiplier le petit bétail), «girged» (rond de bronze, à Etzeri et Lakhamouli objet sacré dont on se servait au moment des serments de vengeance et contre les maladies), «qadiš ligvani» (cercle formé par les hommes pleurant autour d'un mort) etc.

Les cornes penchées («rkadaxrila») sont données sous plusieurs formes dans les ornements des Khevsours. On distingue ici «la corne khevsourienne», «kbilas rka», «mgsavrais-rka» (voyez figure 34). En dehors de ceci, il y a aussi «rkian marčvela» (table XV), «rkian qačimi» (table XXII et XXIII). «Akušura» est présentée sous des formes différentes (table XX).

Parmi ces ornements les cornes ont, d'après quelques-uns, un lien avec les runes¹ de la Russie méridionale et les ornements² Turco-Mongols, — mais ni les unes ni les autres ne considèrent de ce point de vue le matériel de ce type de l'ancien proche-Orient. Nous devons noter ici, qu'en Khevsouréthie une variante de ces ornements a un nom «khevsourien» spécial. D'autre part, il est compréhensible aussi que dans notre matériel, cette forme d'ornements ne soit pas donnée sur bois. Elle se trouve surtout sur les étoffes et en petites quantités sur métal. Il faut dire en général que les éléments khevsouriens se rencontrent souvent sur les étoffes et sur bois, mais plus rarement sur métal.

Des douze formes d'ornements des étoffes, tous les douze se trouvent sur bois, mais sur métal il n'y en a que six (voyez tableau comparatif, figure 25).

Sur le tableau donné ici, les formes antropomorphiques se rencontrent de façon intéressante (tabl. X, comp. tabl. XV). Il faut dire à ce sujet que les formes antropomorphiques sur bois aussi bien que sur étoffe, sont amenées à leur forme primitive. Mais malgré leur primitivité nous y distinguons des adorants, des figures dansantes etc.

*
* * *

En khevsourien la découpeure des dessins sur bois s'appelle «čreleba». Pour découper, on se sert des instruments suivants: «oursa» (petit couteau), «dana» couteau, «dačna-xanžari» et «xoč».

¹ Вг. Плацсхке, Die Tschetschenen, page 54—55; В. Поджидлаев, Горны Северного Кавказа, Москва—Ленинград, 1926.

² Б. Петри, Орнамент кудинских бурят, Сборник Музея Антропологии и Этнографии, т. V, в. 1, Петроград 1918, p. 237.

Il y a trois formes de découpures des ornements: 1) découpures «cannelées», «amogarvit», 2) découpures creusées «noupkxit», et 3) découpures en biais «cerat čačrit». Les ornements cunéiformes en présentent un échantillon (voyez fig. 26,27 et tabl. VI et VII). La technique de la découpe de ces ornements ressemble aux échantillons des inscriptions cunéiformes* sur pierre.

La découpe sur bois appartient aux hommes; ils s'en occupent généralement en hiver et sont quelquefois passés maîtres en cet art. Ils préparent les objets ornés suivants: «coffrets» (fig. 54), «étais», «cuillers» (grande et petite), «bancs», «pandars», «cages», «instruments de tissage», «armoires» etc. On découpe sur le pin, sapin etc.

Les ornements khevsouriens sur métal se préparent de deux manières: 1) «martelant», 2) «coulant». La préparation du métal par «martelage» exige un moule spécial, un «kvera» (marteau) et du métal. On doit découper sur le métal telle ou telle figure. Il faut préparer en premier lieu le «moule» en bronze (principalement). On prépare dans ce moule différentes formes d'ornements, comme par exemple «qvari», «kbilai», «kaçimi», «agvi «saparageap» etc.

On met dans ce moule un disque plat en argent (habituellement) découpé au «tegi» (instrument d'orfèvre). Le métal à l'aide du «kve» s'enfoncé si bien qu'il prend la forme de l'ornement présenté par le moule. La forme contenue dans le moule se reproduit sur ces ornements. Pour faciliter ce procès de découpage on se sert d'un disque en plomb. On soude ensuite derrière cet ornement en métal forgé un «fermoir», qui rattache les ornements au «parai», au «šiba» du collier et au «kamris-saqrela» etc.

Un travail comparativement compliqué est exigé pour le coulage des ornements.

Avant tout, ceci exige un atelier d'orfèvre, un «kurna» (feu de forge), «un soufflet», un pot de terre glaise¹ pour la fonte du métal, un «bortçkali» (instrument d'orfèvre), un moule (en bois), du «sable pour tamiser», des «satxrelébi» (instr. d'orfèvre) etc. Celui qui fait fondre le métal doit avoir entre les mains un échantillon de forme à couler. Avant de commencer la fonte du métal, il prépare dans le sable d'un moule en bois la forme qu'il veut faire couler. Ensuite il fait fondre le métal et le verse dans le moule.

Lorsque le métal s'est refroidi dans le moule, il l'ouvre et sort l'ornement coulé dans le sable. Quand on sort l'objet, il faut le nettoyer du métal superflu qui le recouvre et faire ressortir les détails des ornements. Cette procédure s'accomplit à l'aide de «satxrelébi». Les Khevsours pour ceci ont des «satxrelébi» (instrument d'orfèvre) de différentes formes; mince, gros, carré et plat (voyez fig. 30 et 31).

¹ Il faut noter qu'en Khevsouréthie, en dehors du «kourna» et du «kotçoba» (pot d'argile) on ne prépare en terre glaise que le «ketzi» de poêle.

Les Khevsours préparent les ornements en métal dans les villages suivants: Tchié, Batzaligo, Goulî, et Baris-Akho.

Il faut dire aussi que dans cette inégalité sociale, qui avait lieu en Khevsouréthie avant la révolution, les plus riches parmi ceux qui préparaient les ornements en métal fabriquaient en même temps les armes. Ceux-ci vivaient surtout de cette profession et s'étaient un peu arrachés à l'élevage du bétail et à la culture de la terre. Bien qu'ils exécutassent leur travail sur commande et non pour le vendre au marché, ils savaient quand même profiter et s'enrichir.

On préparait en Khevsouréthie les objets suivants avec ornements en métal: «des plastrons», «des colliers», «des bracelets», «des boucles d'oreilles», «des anneaux», «des boucles», «des épaulières», les ornements des étuis de sabres etc.

Les ornements khevsoutiens sont tissés sur les étoffes suivantes: 1. sur «šilai» (xati), 2. sur «toli» (étoffe en laine). Les étoffes de laine pour costumes et pour sacs y entrent aussi. «Chilai» est une étoffe de coton. Autrefois, au dire des Khevsours, elle se tissait en Khevsouréthie. Ceci est prouvé par quelques caveaux, placés à la surface de la terre. Nous rencontrons ici plusieurs échantillons de chemises d'enfants en coton (voyez la collection ethnographique du Musée de Géorgie, col. No 6—38—7—8).

Šilai est de texture fine, il a ses «destebi» correspondants. On appelle «destebi» la paire de boucles et d'agrafes faites en lil. Il est facile de broder «kardva»¹, le šilai muni de ses destebi. Les formes les plus compliquées des ornements khevsouriens sont toujours brodées sur le šilai. Le «toli» a généralement beaucoup de boucles «txori», et peu d'agrafes «sazedao», tandis que šilai a autant de boucles que d'agrafes. On brode sur le šilai la forme fondamentale des ornements khevsouriens — «naçrelai». Le «kibilai» (point croisé) se fait sur le «naçrelai» (tissu lui servant de fond) et les broderies se font en «ngsavrai»² (point croisé en biais) (voyez fig. 32, 33).

Au moment de faire les ornements du šilai on commence par compter ses «destebi» et l'on compose ensuite le «naçrelai». On comptera sans faute les «impairs» et non les «pairs». On partagera en moitié les «destebis» comptés et l'on commencera à broder avec le «ngsavrai» la forme voulue, à partir du milieu (voyez fig. 33). Le «ngsavrai» est une broderie en biais (voyez fig. 33).

¹ «Kardva» signifie broderie. Comparez le «arnadi» à l'arnagi des Khevsours. Saba confirme le mot «arnabi». Voyez G. Tchitaiâ, «Instruments aratoires de Ratcha», *Revue d'ILHCM*, t. I, page 257, note 2.

² Comparez Th. de Dillmont, *Encyclopédie des ouvrages de dames*, Dornach, p. 16, fig. 39

Ordinairement le «naçrela» valait: 1) un «abasi» tous les 25 points, c'est-à-dire les 25 «desti» (fil de la trame), pour ces commandes on faisait d'habitude des formes bon marché «otxtvala»; 2) trois «abasi» les 65 points, ce qui faisait «cxratvala»; 3) quatre «abasi»—quatre-vingt-un, quatre-vingt-trois et quatre-vingt-cinq points, ce qui donne «mravaltvala»; 4) un «manate» cinq fois vingt points (en réalité centun, centtrois, cent cinq)—dans ce cas on obtenait de riches ornements.

On brodait d'après cette dernière manière un «paragi» pour le «şcorperi». Entre autres, on brodait le naçrelai «de cornes au point croisé», «de cornes khevsouriennes», «de cornes au point croisé en biais», «papillon au point croisé» etc. (voyez fig. 34). La «corne au point croisé en biais» est une des formes fondamentales des ornements khevsouriens. Elle doit se recourber «en cinq ou en sept» (voyez fig. 34).

On peut disposer les ornements sur les étoffes de laine comme sur le şilai, quand l'étoffe de laine est bien tissée, «calpirçoli».

Nous devons noter ici que le tissage des étoffes de laine en Khevsouréthie est placé à un niveau très élevé. Sur le métier du tisserand on prépare trois espèces d'étoffes: «çalpir», «orpira» et «çaym-uçuymana» (apprêt de l'étoffe).

La préparation de ces étoffes dépend de la quantité de boucles et d'agrafes. En dehors de ceci, il faut du bon fil pour obtenir une étoffe de haute qualité.

La broderie sur «çoli» (étoffe de laine) se fait comme la broderie sur les étoffes de «şibai» (tricotage au moyen d'une aiguille à coudre). Pour ce travail, l'ouvrière doit avoir un coup d'oeil excellent, il y a rarement occasion de compter ici des «destebi». Il y a trois espèces de şibai: 1) Şibai pour «çoqa» (voyez fig. 35) qui se fait ainsi: on tient le «çolt» de la main droite et de la main gauche on pousse l'aiguille; 2) La şibai à deux faces—on l'appelle şibai double, le şibai à deux faces pour «çoqa» (voyez figure 36); 3) «Şibai» pour sacs, considéré comme ordinaire, gros ou à noeuds. Le şibai pour çoqa au contraire est fin (voyez fig. 36).

En dehors de la facture de ces deux espèces d'ornements on sait aussi en Khevsouréthie les piquer, ce qu'on appelle «ganemsva». Le «ganemsva» peut se faire sur le şilai et rarement aussi sur le «çolt». Du côté de la technique, nous avons ici les formes suivantes:

1. Empiècements piqués—on compte cinq «mailles», on tricote la sixième sur le «desti» (voyez figures 38 et 39).

2. Aile de grue piquée à l'aiguille—en particulier sur le şilai du paragi, sur l'extrémité du «koklo» (robe de femme) et sur les empiècements de la chemise d'homme (voyez figure 40).

3. «Ganemsva»—(piquer à l'aiguille)—«txoris ageba», «txoris amaqra», en particulier sur «npxavi», «mukasris gadanaqili» et sur l'extrémité du «koklo».

Les ornements «sklati» (de drap) sont en vogue aussi en Khevsouréthie, ils se font en application. Dans ce dernier cas, la figure est obtenue par la découpeure du morceau cousu (voyez la collection du Musée de Géorgie No 16—77). Comme il est clair d'après les collections de la section ethnographique du Musée de Géorgie, l'application devait avoir autrefois la primauté sur la broderie et le point piqué.

A ce point de vue, il y a un parallèle évident entre les applications des costumes khevsouriens et réténien (ci-dessus page 73, comp. ici la figure 17 et la collection ethnographique du Musée de Géorgie No 16—77/3).

Au point de vue de la facture des ornements khevsouriens, nous avons encore les formes suivantes:

1. «Šatai» (tissage à mailles) (voyez figures 43, 44 et 45). On le fait sur le «naptula» du «sadiaco» ou sur le bout des «tati».

2. «Le côté du šibaï» — se fait avec un demi point croisé (voyez fig. 46); on le fait sur le «naptula» ou sur le bout des «tati».

3. «Momçkala vebai» se fait au surjet avec «kilo» (voyez fig. 47); on s'en sert sur le bord du «toli».

4. «Mamxvevra» et «damxvevra» (point d'Orient): a) «mamxvevra» à «sasxipi» et «mamxvevra» (voyez fig. 48); s'employaient pour le col des femmes et pour les bas des enfants; b) «damxvevra» — torsion en zigzag des «navtulebi» du «sklati» (voyez fig. 48).

5. «Čeros mxari» (aile de grue) se fait en triangle (voyez fig. 49).

6. «Cikivkava» — broderie du «marçyelai» (élément d'ornementation) (voyez fig. 50).

7. «Kudikceula» (point arrière) — broderie en «čigini» (voyez fig. 51).

Nous ne nous occupons pas ici des ornements brodés en perles, car on voit clairement sur les tables (voyez tables XXIII, XXIX et XXX) la technique de la facture de ces ornements.

Nous noterons seulement que les carrés du «sklati» sont ornés chacun de perles (table XXIII) particulièrement en Khevsouréthie. C'est la femme khevsour qui coud généralement ces carrés pour son «šorperi» (ami fraternel). Le šorperi le porte sur sa chemise à côté du paragi. D'ordinaire le Khevsour a sur sa chemise autant de carrés qu'il a de šorperi et plus il a de carrés, plus c'est flatteur pour lui et le fait respecter davantage dans la société.

Pour préparer les ornements des étoffes on emploie en Khevsouréthie les instruments et le matériel suivants: «nemsî» (comp. fig. 52), «sanemse», «saabre-šume galia», «saçerav-satitai», «makcis čiximi» (v. fig. 53), soie de différentes couleurs, «sklati» (rouge, jaune, vert, bleu, noir), «naçeri» (de laine) — principalement

pour le šiba, «xaiti»—soie tordue (employée pour le šiba), «sirna»—fil tordu: «fil tressé», «plat» et «fil tatrula». En dehors de ceci nous avons besoin, comme matériel, du «šila» et du «toli», déjà connus. Les Khevsours enjolivent avec des ornements les étoffes: «paragi», «mandili», «koklo», «čoqa», «perangi», «nip-xavi», «bačičebi», «sapuxreebi», «saçviveebi», «sataurareebi» etc. (v. fig. 1—3).

Le matériel donné ici a été recueilli par nous en 1929, pendant les travaux de l'expédition ethnographique en Khevsouréthie. La plus grande partie de la terminologie s'est amassée alors particulièrement au coeur de la Khevsouréthie (voyez ici le cartogramme). Nous comparions dans les autres villages les noms déjà inscrits une fois, découvrant de nouvelles formes et une nouvelle technique. Nous avons recueilli surtout un matériel riche dans les villages de Barisakho, Bisso-Khakhmati et Oukana-Khadou, dont les femmes sont considérées comme les meilleures spécialistes pour l'ornementation des étoffes. Le matériel de collection a été amassé aussi pendant les travaux de cette expédition.

Nous avons examiné ensuite ce matériel avec les Khevsours venus à Tbilissi de différents coins de la Khevsouréthie et avons inscrit de nouveaux termes pour les ornements sur bois, étoffes et métal, réunis dans la section ethnographique du Musée de Géorgie. M. Baliaouri, L. Baliaouri et N. Otchiaouri nous ont été fort utiles en ceci.

Les figures des ornements données sur les tables ont été préparées en égard aux originaux de la section ethnographique du Musée de Géorgie, par le peintre R. Schmerling; celles du texte ont été faites par R. Schmerling et N. Brailachvili. Nous exprimons notre profonde reconnaissance à toutes les personnes mentionnées ici.

Malheureusement, on n'a pas réussi à imprimer les ornements coloriés.

Le matériel est donné sur les tables dans l'ordre suivant: ornements sur bois, sur étoffe sur métal.

Les noms et la liste des éléments sont donnés séparément d'après les tables.

Cet album est le premier ouvrage de la publication en série faite sur l'initiative d'ILHCM et qu'on appelle «Ornements populaires géorgiens».

0000 СПИСКИ LISTES

ბამოყენებული ლიტერატურის სია

Список использованной литературы

Liste de littérature traitée

1. ე. ბარდაველიძე, სვანურ-ხალხური დღეობათა კალენდარი, ტფ. 1939.
2. ჩიტაია გ. რაქული სახენელი, ენიმკის მოამბე, ტ. I, 1937.
3. „ გლენის სახლი ქვაბლიანში, მიმომხილველი, ტ. I, ტფ. 1926.
4. „ ზეგსურული საცერული, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. IV.
5. „ რეც. Myres-ის ნაშრომზე A modern „kernos“ etc., ენიმკის მოამბე, ტ. I.
6. „ რეც. Myres-ის ნაშრომზე A figurine vase etc., ენიმკის მოამბე, ტ. II.
7. „ ქართული ეთნოლოგია, მიმომხილველი, ტ. I.
8. „ რეც. M. Tilk, Orientalische Kostüme, „ჩვენი მეცნიერება“, 1924, ნაკ. II.
9. „ სვანური საკურცხილი, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. II.
10. ჩუბინაშვილი გ. ქართლის დარბაზი, I, დარბაზი დიდოში, ტფ. 1927.
11. ჩუბინაშვილი გ. ქართლის დარბაზი, III, დარბაზი ყარაღაჯსა და ნადარბაზევში, ტფ. 1927.
12. „ დარბაზი წილკანსა და მცხეთაში, ტფ. 1927.
13. ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტ. I, ტფ. 1930.
14. Бардавелидзе В. Опыт социологического изучения хевсурских верований, Тифлис 1932.
15. Богаевский В. Мужское божество на Крите, *Яфетический сборник*, VI.
16. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу, Тифлис 1888.
17. Зиссерман А. Очерки Хевсуретин, «Кавказ», 1851, № 22.
18. Мешанинов И. Эламские древности, Игр: 1917.
19. Материалы по Археологии Кавказа, Москва.
20. Петри Б. Орнамент кудинских бурят, *Сборник Музея Антропологии и Этнографии*, т. V.
21. Поджидаев В. Горы Северного Кавказа, Москва-Ленинград 1936.
22. Радле Г. Краткий путеводитель Кавказского Музея, Тифлис.
23. „ О постепенном исчезновении этнографических особенностей на Кавказе, Тифлис.
24. Семенов Л. Археологические и этнографические разыскания в Ингушетии в 1928 и 1929 гг., *Известия Ингушского научн.-исследов. Института Краеведения*, Влж 1930, т. II—III.
25. Чурсия Г. Амулеты и талисманы, Махачкала 1929, отд. отт. из СМОМПК, вып. 45.
26. Belck W. Hanigalbat und Militene, *Vorles. d. Berl. A. d. W.*, Bd. LI.
27. Bing J. Germanische Religion der älteren Bronze-Zeit. *Studien über Skandinavische Felsenszeichnungen, Mannus*, Bd. VI, 1914.
28. Christian A. Altkleinasiatische Völker, *Reallex. d. Assyriologie*, Bd I, 1—2.
29. Byhan A. Kaukasus, Ostrnssland, Finland—Buschans *Illustrierte Völkerkunde*, Bd. II, 2. Stuttgart 1925.
30. Dèchelette I. La culte du soleil aux temps préhistorique, *Revue Archéologique*, 1909, I.
31. De Morgan J. Mission scientifique au Caucase, Paris 1889.
23. Dillmont Th. Encyclopédie des ouvrages de dames, Dornach.
33. Fimmen D. Die Kretisch-Mykénische Kultur, Lpz.-Brl. 1921.
34. Gamba A. Voyages dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, faits depuis 1820 jusqu'au 1824, Paris. 1826.

35. Gertte W. Das Weltbild der protoelamischen Kultur, *Anthropos*, 1921.
36. Hančar Fr. Kaukasus—Luristan, ESA, IX, Mins volume.
37. Hrozny B. Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder, *Archiv orientalič.*, 1929, v. I, 2.
38. Hrozny B. Les inscriptions hittites hieroglyphiques, Praha 1933, livr. 1—2.
39. Meyer Ed. Reich und Kultur der Chetiter, Brl. 1914.
40. Meyer Ed. Geschichte des Altertums, Brl. 1928, Bd. II³, 1.
41. Mourier J. L'art au Caucase, Bruxelles 1912.
42. Myres F. A modern „kernos“ vessel from Tiflis, *Man*, XXXVII, 1937.
43. Myres F. A figurine vase from Tiflis, *Man*, XXXVII, 1937.
44. Nopcsa Fr. Albanien. Bauten, Geräte, Trachten Nordalhaniens, Brl. 1925.
45. Oppenheim M. Der Tell-Halaf, Lpz. 1931.
46. Plaetschke Br. Die Tschetschenen, *Veröffentlichungen des geographischen Instituts der Universität Königsberg Pr.*, Heft XI, Hamburg 1929.
47. Pottier Edm., L'art hittit, Fasc. II, Paris 1931.
48. Radde G. Chev'suren und ihr Land, Kassel 1878.
49. Scheltema T. Ornamentik, A. Europa, Eberts Reallex. d. Vorg.
50. Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Bibl. Teubneriana, Lpz. 1913.
51. Tilke M. Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe, Brk 1922.
52. „   „   Zu der Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms, Brl. 1923.
53. Weidner Ern. Zur babylonischen Eingeweideschau, zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Labyrinths, *Orientalische Studien*, Lpz. 1917, Bd. I.
54. Wilke G. Spiral-Mäander-Keramik und Gefäßmalerei, Mannus-Bibliothek 10, 1911.
55. Zichy Eug. Voyages au Caucase et en Asie central, Budapest 1897, t. I.

ბიბლიოგრაფიული სურათების სია

1. სათაურა (საქ. მუზ. კოლ.), ს. ბარისახო.
2. ჰანკიკის სახვევი (საქ. მუზ. კოლ.), ს. ჭალა.
3. სათაურა (საქ. მუზ. კოლ.), ს. ლული.
4. ტაგრუცი, წინიდან, ს. ბარისახო (საქ. მუზ. კოლექცია).
5. სირიელები, M. Tilke-ს მიხედვით.
6. სადიაცოს თარგი.
7. სადიაცო (წინიდან).
8. სადიაცო (ზურგიდან).
9. საჭრეთლები (საქ. მუზ. კოლექცია).
10. ძვლის საჭრეთელი (საქ. მუზ. კოლექც.).
11. ორნამენტი მუსიკიერიდან, J. de Morgan-ით.
12. ყელსადები მუსიკიერიდან, J. de Morgan-ით.
13. სუმერული ორნამენტის ნიმუშები, M. Oppenheim-ით.
14. ხეთური ორნამენტი, Ed. Meyer-ით.
15. მიკენური ორნამენტი, D. Fimmen-ით.
16. »ხეთური« ხატოვანი წარწერის ნაწყვეტი, B. Hrozny-ით.
17. რეტენუ-ელები, M. Tilke-ს მიხედვით.
18. კელი კობანიდან, Er. Hančar-ით.
19. აჭარული თარჯი.
20. კელი ხევსურეთიდან, ს. როშკა (საქ. მუზ. კოლ.).
21. კელი წალკიდან, ს. გუნია-ყალა (რუსთაველის მუზ. კოლ.).
22. კარხემიშის ხატოვანი წარწერის ბოლო, B. Hrozny-ით.
23. ორნამენტი მიკენიდან, D. Fimmen-ით.
24. ორნამენტი ტროადან, D. Fimmen-ით.
25. ხევსურული ორნამენტის შედარ. ტაბულა.
26. ხეზე ორნამენტის ამოჭრა.
27. ხეზე ორნამენტის ამოჭრა.
28. ხელსაწყო ორნამენტის ამოსაკვერავად (საქ. მუზ. კოლ.).
29. ხელსაწყო ორნამენტის ამოსაკვერავად (საქ. მუზ. კოლ.).
30. ხელსაწყო ორნამენტის ჩამოსახმელად (საქ. მუზ. კოლექც.).
31. ხელსაწყო ორნამენტის ჩამოსახმელად (საქ. მუზ. კოლ.).
32. „კბილაჰს“ გამოყვანის ტექნიკა.
33. დაყენებული ნაჭრელა კბილა-მგზავრით.
34. „რქანი“.
35. „ჩოგის შიბაი“.
36. „ორმაგ შიბაი“.
37. „ტომრის შიბაი“.
38. „საბეჭურის“ განემსვა“.
39. „საბეჭურის განემსვა“.
40. „წეროს მხარაით განემსვა“.
41. „განემსვა“.
42. „განემსვა“.
43. „შათაი“.
44. „შათაი“.
45. „შათაი“.
46. „შიბის გვერდი“.
47. „მომწკალავები“.
48. „მამხვერა“ და „დამხვერა“.
49. „წეროს მხარაი“.
50. „ციკვიკვა“.
51. „კულიტკეულა“.
52. ნემსები შეითან-დალიდან, de Morgan-ით.
53. „საქარდავი“ იარაღი (საქ. მუზ. კოლ.).

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ В ТЕКСТЕ

1. Satauga—«кокошник» (кол. Музея Грузии), с. Барисахо.
2. Čančikis saxveni—головная повязка (колл. Музея Грузии), с. Чала.
3. Satauga—«кокошник» (колл. Музея Грузии), с. Гули.
4. Taggusi—шкатулка, спереди (колл. Музея Грузии), с. Барисахо.
5. Сирийцы, по М. Tilke.
6. Выкройка sadiaco (женское платье).
7. Sadiaco (женское платье), спереди.
8. Sadiaco (женское платье), сзади.
9. Saçretlebi—штампы (колл. Музея Грузии).
10. zvlis saçreteli—костяной штамп (колл. Музея Грузии).
11. Орнамент из Мусиери, по J. de Morgan'у.
12. Ожерелье из Мусиери, по J. de Morgan'у.
13. Образцы сумерийского орнамента, по Orpenheim'у.
14. Хетский орнамент, по Ed. Meyer-у.
15. Микенский орнамент, по D. Fimmen'у.
16. Фрагмент «хетского» иероглифического письма, по В. Hrozny.
17. Ретенуйцы, по М. Tilke.
18. «Рука» из Кобани, по Fr. Hančar'у.
19. Аджарский tarži.
20. Кисть руки из Хевсуретии, с. Рошка (колл. Музея Грузии).
21. «Рука» из Цалки, сел. Гуниакала (колл. Музея Руставели).
22. Конец иероглифической надписи из Кархемиша, по В. Hrozny.
23. Орнамент из Микен, по D. Fimmen'у.
24. Орнамент из Трои, по D. Fimmen'у.
25. Сравнительная таблица хевсурских орнаментов.
26. Техника резьбы по дереву.
27. Техника резьбы по дереву.
28. Инструменты для холоднойковки (колл. Музея Грузии).
29. Инструменты для холоднойковки (колл. Музея Грузии).
30. Инструменты для литья (колл. Музея Грузии).
31. Инструменты для литья (колл. Музея Грузии).
32. Техника вышивания «крестик»-ом.
33. Образец pačrela.
34. Rkani—рожки.
35. Образец—čoqis šibai.
36. Ormag šibai—двойной šibai.
37. Šibai для мешков (чувалов).
38. Ganemsva—наживка.
39. Ganemsva—наживка.
40. Ganemsva—наживка «журавлиным крылом».
41. Ganemsva—наживка.
42. Ganemsva—наживка.
43. Šatai.
44. Šatai.
45. Šatai.
46. Šibis gverdai.
47. Momčkalavebai.
48. Mamxvevra da damxvevra.
49. Ceros mxarai—журавлиное крыло
50. Cikičkava—шеvron.
51. Kudikceula.
52. Иголки из Шейтан-дага, по J. de Morgan'у.
53. Инструменты для вышивания (колл. Музея Грузии).

LISTE DES FIGURES

1. Satura—bandeau pour le front (coll. du Mus. de Géorgie), vill. de Barissakho.
2. Čančikis saxvevi—bandeau de tête (collection du Mus. de Géorgie), vill. de Tshala.
3. Satura—bandeau pour le front (coll. du Mus. Géorgie), vill. de Ghouli.
4. Tagruçi—coffret. Vu de devant (coll. du Musée de Géorgie), vill. de Barissakho.
5. Syriens d'après M. Tilke.
6. Coupe d'un vêtement de femme (sadiaco).
7. Sadiaco—vêtement de femme, de devant.
8. Sadiaco—vêtement de femme, derrière.
9. Sačretlebi—instrument de tourneur (coll. du Musée de Géorgie).
10. žvylis sačreteli—poinçon en os (coll. du Musée de Géorgie).
11. Ornaments de Mouci-yeri, d'après de J. Morgan.
12. Collier de Mouci-yeri, d'après de J. Morgan.
13. Echantillons des ornements sumériens, d'après M. Oppenheim.
14. Ornaments hittites, d'après Edouard Meyer.
15. Ornaments de Mycéens, d'après D. Fimmen.
16. Morceau d'inscription hieroglyphique «hittite», d'après B. Hrozny.
17. Rétiens, d'après M. Tilke.
18. «Main» de Koban, d'après Fr. Hančar.
19. Tarži adjarien.
20. «Main» de Khevsouréthie (coll. du Musée de Géorgie), vill. de Rochka.
21. «Main» de Tzalka (coll. du Musée de Roustavéli), vill. de Gounia-kala.
22. Fin d'une inscription hieroglyphique de Karchéniche, d'après B. Hrozny.
23. Ornaments de Mycéens, d'après D. Fimmen.
24. Ornaments de Troie, d'après D. Fimmen.
25. Tableau comparatif des ornements khevsouriens.
26. Découpe des ornements sur bois.
27. Découpeure des ornements sur bois.
28. Instruments de martelage (coll. du Musée de Géorgie).
29. Instruments de martelage (coll. du Mus. de Géorgie).
30. Instruments pour la fonte des ornements, (coll. du Mus. de Géorgie).
31. Instruments pour la fonte des ornements (coll. du Musée de Géorgie).
32. Technique du point croisé.
33. Načrela—tissu.
34. Rkani—cornes.
35. Čoqis šibai.
36. Ormag šibai—šibai à deux faces.
37. Šibai pour sacs.
38. Ganemsva—picure du plastron.
39. Ganemsva—picure du plastron.
40. Ganemsva—aile de grue piqué.
41. Ganemsva—picure.
42. Ganemsva—picure.
43. Šatai—technique de tissage en anneaux.
44. Šatai—technique de tissage en anneaux.
45. Šatai—technique de tissage en anneaux.
46. Šibis gver dai.
47. Momčkalavebai.
48. Mamxvevra da damxvevra.
49. Čeros mxarai—«aile de grue».
50. Ciķivkava—шеврон.
51. Kudikceula—«point arrière».
52. Aiguille de Cheithan-dagh, d'après J. de Morgan.
53. Instruments de broderie, (coll. du Musée de Géorgie).

ხევისურული ოკრანამენტის ელემენტების სია

ხის ოკრანამენტი

* ტ ა ბ უ ლ ა I

- 1 —2. დაკავკასული, მარცხნიდან პირველი და მეორე.
3. კვერილანი, „ „ მესამე.
4. დაკავკასიანი, ზემოდან პირველი.
5. კვერის-კვერანი, „ „ მეორე.
- 6 —7. ციკიკავანი ანუ დაკავკასული, მესამე და მეოთხე.
8. ნახევარ-კვერილანი, მარჯვნიდან მესამე.
9. კვერილანი, მარჯვნიდან მეორე.
10. მწყეპრა-დაკბილულნი, მარჯვნიდან პირველი.

ტ ა ბ უ ლ ა II

1. თევზის-ზურგა, პირველი რიგი, მარცხ. პირველი.
2. ნაჭრელი, „ „ „ მეორე.
3. ნაჭრელი, „ „ „ მესამე.
4. კუთხის-კუთხანი, მეორე რიგი, „ პირველი.
5. ახალმთვარე, „ „ „ მეორე.
6. ჯელი, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა III

1. ნაჭრელი, პირველი რიგი, მარცხნიდან პირველი.
2. „ „ „ „ მეორე.
3. „ „ „ „ მესამე.
4. „ მეორე „ „ პირველი.
5. ნაჭრელი, მეორე რიგი, მარცხნიდან მეორე.
6. „ „ „ „ მესამე.
7. „ მესამე „ „ პირველი.
8. „ „ „ „ მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა IV

1. მირგვალა დაკავკაულით გახატული, პირველი რიგი, მარცხ. პირველი.
2. ხატი, " " " მეორე.
3. ბორჯღლიან-მირგვალაი, " " " მესამე.
4. მირგვალაი ამოწერვით, მეორე რიგი, მარცხ. პირველი.
5. ოთხკუთხაი გახატულით, " " " მეორე.
6. მირგვალაი ჩამოკოტვით, " " " მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა V

1. მირგვალაი მარტულელაით, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. თვალაით გახატული, " " " მეორე.
3. მირგვალაი ხატით ჩაწერილი, " " " მესამე.
4. ხატი სიმირგვლივ შემოწერილი, რიგი მეორე, " პირველი.
5. მირგვალაი ხუთა-სამკუთხაით, " " " ცენტრში.
6. ხატი სიმირგვლივ ხატულანით, " " " მესამე.
7. გახატული, რიგი მესამე, მარცხ. პირველი.
8. მირგვალაი, " " " მეორე.
9. ოთხკუთხაი გახატულით და მირგვალანით, მარცხ. მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა VI

1. მირგვალაი ხუთანით, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ხატი კუთხანით, " " " მეორე.
3. ბორჯღლიან მირგვალაი, " " " მესამე.
4. მირგვალაი დაკავკაულ-კუთხანით, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. მირგვალაი კუთხანით, ცენტრში.
6. კუთხანი, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე.
7. ბორჯღლიან მირგვალაი დაკავკაულით, რიგი მეორე, მარცხ. მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა VII

1—6. ნაჭრელაი.

ტ ა ბ უ ლ ა VIII

1. ხუთანი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ოთხკუთხაი ხუთანით, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე.
3. ხუთანი, " " " მესამე.
4. კვერილანი ხუთანით, " მეორე, მარცხ. პირველი.
5. გახატულ ხუთანი, " " " მეორე.
- 6—8. ხუთანი, " მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა IX

1. რქადახრილ ვაცი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. რქადახრილ ვაცი, „ „ „ მეორე.
3. თაგვი ფიდაი, ცენტრში.
4. რქამარწუხა ვაცი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. ირემი, „ „ „ მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა X

- 1—6. დახატულ კაცი.

ჰსოპვილის ორნამენტი

ტ ა ბ უ ლ ა XI

1. პირგადაყრილ ცვერცვანი, რიგი პირველი.
2. სკლატის ოთხკუთხანი, რიგი მეორე.
3. ჭრელშიბაი, „ მესამე, მარცხ. პირველი.
4. სწორშიბაი, „ „ „ მეორე.
5. ორშიბანი ფსრით, „ მეოთხე.
6. ორშიბანი ცერაი, „ მეხუთე, მარცხ. პირველი.
7. ორშიბანი დაკავკაული, „ „ „ მეორე.
8. პირგადაყრილ ცვერცვანი, რიგი მეექვსე.

ტ ა ბ უ ლ ა XII

1. ხატნი შიბანმოყოლებულნი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ხატნი შიბანმოყოლებულნი, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე.
3. ხატნი, „ „ „ მესამე.
4. ხატნი სწორშიბა გაჭიდულით, „ „ მეოთხე.
5. ღვედიან კაჭკაჭანი, რიგი მეორე.
6. კბილანი, „ მესამე მარცხ. პირველი.
7. კაჭკაჭანი, „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XIII

1. ხატული, რიგი პირველი, მარცხნიდან პირველი.
2. ხატულანი, „ „ „ მეორე.
3. დაკავკაულის ხატული, რიგი პირველი, მარცხ. მესამე.
4. შიბანშამავლებულ ხატული, რიგი მეორე, მარცხნიდან პირველი.
5. ხატულანი, რიგი მეორე, მარცხნიდან მეორე.
6. ოთხთვალის ხატული, რიგი მესამე, მარცხნიდან პირველი.
7. ხატისხატნი შიბანშამავლებული, რიგი მესამე, მარჯვნიდან პირველი.

ტ ა ბ უ ლ ა XIV

1. სკლატის ხატი მძივ-დილაით, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. სკლატის ხატი თითოობით მძივმაკრული, რიგი პირვ., მარცხ. მეორე.
3. სკლატის ხატი მძივ-ქუჩუმით და ხატულანით, რიგი პირ., მარცხ. მესამე.
4. კუთხანის ხატი, რიგი მეორე, მარცხნიდან პირველი.
5. სკლატის ხატი, „ „ „ მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა XV

1. რქიან მარტულელანი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. სკლატის მარტულელანი დილაით, „ „ მეორე.
3. სკლატის რქაჩამახრილ მარტულელანი, რიგი პირველი, მარცხ. მესამე.
4. სკლატის რქაჩამახრილ მარტულელანი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. ჯვარ-რქიან მარტულელანი, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე.
6. რქიან მარტულელანი, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XVI

1. ნაფთულის დაკავკაული, რიგი პირველი, მარცხნიდან პირველი.
2. დაკავკაულანი, „ „ „ მეორე.
3. კუდიკველთაით დაკავკაული, „ „ მესამე.
4. კვერა-მგზავრათ დაკავკაული, „ მეორე, „ პირველი.
5. დაკავკაულის დაკავკაული, „ „ „ მეორე.
6. დაკავკაულით დაკავკაული, „ მესამე, „ პირველი.
7. მზგავრათ დაკავკაული, „ „ „ მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა XVII

1. თედახრილი, რიგი პირველი, მარცხნიდან პირველი.
2. თედახრილი, „ „ მარჯვნიდან პირველი.
3. კეხანი, რიგი მეორე, მარცხნიდან პირველი.
4. კეხანი, „ მეორე, მარჯვნიდან პირველი.
5. კვერა ხატულანით და ცალა-რქანით, რიგი მესამე, მარცხ. პირველი.
6. თევმახრილი, რიგი მესამე, მარჯვნიდან პირველი.
7. კვერა გახატული რქანით, რიგი მეოთხე, მარჯვნიდან პირველი.
8. რქადახრილ კეხანი, შუაში მარცხენა.
9. გადაბმულ კეხანი, შუაში მარჯვენა.

ტ ა ბ უ ლ ა XVIII

1. რქანი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. შიბანშამავლებულ რქანი, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე.
3. ცალა-რქანი, „ „ „ მესამე.

4. თავშამახრილ ცალა-რქანი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. თავშამახრილ ცალა-რქანი, რიგი მეორე, „ მეორე.
6. თავშამახრილ ცალა-რქანი, „ მესამე, „ პირველი.
7. ცალა-რქანი, „ „ „ მეორე.
8. თავშამახრილ ცალა-რქანი, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XIX

1. ავიდული, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. შიბაი ჩამაკოჭვილაი, „ „ მეორე.
3. ავიდული, რიგი „ „ მესამე.
4. რქანი დაკავკაულაი, ცენტრში.
5. ავიდული, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
6. შიბაიან რქანი ლილაით, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე.
7. ავიდული, რიგი მეორე, მარცხ. მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XX

1. აკუშურანი, მარცხნიდან პირველი.
2. აკუშურაი, „ მეორე ზევით.
3. აკუშურანი, „ „ ქვევით.
4. კეხაი, „ მესამე ზევით.
5. ცალ-ცალკე კეხანი, „ „ ქვევით.
6. თათის ფსრე, „ მეოთხე.
7. აკუშურაი, „ მეხუთე ზევით.
8. ცალ-ცალკე აკუშურანი, „ ქვევით.
9. თათის ფსრენი, „ მეექვსე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXI

1. ციცაის ფეგანი, რიგი პირველი, მარცხნიდან პირველი.
2. ლვედანი, „ „ „ მეორე.
3. რქადახრილანი, „ „ „ მესამე.
4. ხატი ჩამაკოჭვილაით, ცენტრში.
5. ცხენის კბილანი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
6. ჩამაკოჭვილაი, „ „ „ მეორე.
7. ლვედანი, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXII

1. ოთხთვალაი, რიგი პირველი, მარცხნიდან პირველი.
2. გავიდულ კვერაი, რიგი პირველი, „ მეორე.
3. ოთხკუთხაი გავიდული, რიგი პირველი, მარცხნიდან მესამე.

4. შამაყრილ ოთხთვალანი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. სკლატის დაკბილული, რიგი მეორე, მარცხნიდან მეორე.
6. მწკეპრა-დაკბილული, რიგი მესამე.
7. ცხრათვალანი, „ „ მარჯვნიდან პირველი ორი.

ტ ა ბ უ ლ ა XXIII

1. კვერანი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. კვერანი, „ „ მეორე.
3. გრენილით დაყუნწაული, რიგი პირველი, მარცხ. მესამე.
4. სკლატის მირგვალი მირგვალით, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. სკლატის მირგვალი, რიგი მესამე, მარცხ. პირველი.
6. სკლატის კუთხაი, „ მეოთხე, მარცხ. „
7. სკლატის კუთხაი თითოობით მძიმეპარული, ცენტრში.
8. შიბაით დაყუნწაული, მესამე, შუა რიგში.
9. მირგვალი ხატულაით, მეორე რიგში, მარჯვენ. პირველი.
10. „ მესამე რიგში, მარჯვენ. პირველი.
11. სკლატის კუთხაი თითოობით მძიმეპარული, მეოთხე რიგში, მარჯვენ. პირველი.

ტ ა ბ უ ლ ა XXIV

1. ფსრით გახატული, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ნაჭრელაის კვერანი, „ „ მეორე.
3. გახატული, „ „ მესამე.
4. ოთხკუთხაი, ცენტრში, მარცხნივ.
5. კვერანი, „ მარჯვნივ.
6. გახატულ კვერანი ოთხთვალანით, რიგი მეორე, მარჯვენ. პირველი.
7. ოთხკუთხაი რქადახრილანით, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
8. გრძელი ოთხკუთხაი, „ „ მეორე.
9. ოთხკუთხაი რქადახრილანით, „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXV

1. გავიდულნი ცერაით, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. გავიდულნი ფსრით, „ „ მეორე.
3. გავიდული, რიგი მეორე, პირველი.
4. გავიდული, „ „ მეორე.
5. ჭრელშიბაით გავიდული, რიგი მეორე „ მესამე.
6. გავიდულნი დაკაკაულაით, რიგი მესამე, „ პირველი.
7. გავიდულნი ჩამოკოჭვილაით, რიგი მესამე, მარცხ. მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXVI

1. ღეროგრძელა, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ნაჭრელია ჯვრით, „ „ მეორე.
3. ნაჭრელია რქიან მარტულელანით, რიგი პირვ. მარცხ. მესამე.

4. ჯვარ-რქიან მარტულელი, ცენტრში ზევით.
5. ყვრის თვალანი, ცენტრში ქვევით.
6. ნაჭრელი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
7. ნაჭრელი კვერან ხატულანით, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე.
8. კრილი დაშირაქული, რიგი მეორე, მარცხ. მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXVII

- 1—6. ნაჭრელი, პირველი ექვსი.
7. კუდიქცუული აწიღულ-დაკავკაული, რიგი მეორე, მარჯვნივ პირველი.

ტ ა ბ უ ლ ა XXVIII

1. ჭრელი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
- 2—3. ბორჯღლიან ხატი, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე და მესამე.
- 4—5. ჭრელი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი და მეორე.
6. ჭრელი, რიგი მესამე, მარცხ. პირველი.
7. ბორჯღლიან ხატი, რიგი მესამე, მარცხ. მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXIX

- 1—3. ბორჯღლიანი, რიგი პირველი.
4. მძივშამხვეულა, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. ლილზე მაკრულ ქუჩუმი, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე
6. მძივ-ლილ კვერილანი, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXX

1. ორკაბა ქუჩუმი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. სკლატის კვერამ თითოობით მძივმაკრული, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე.
3. ცალად ორკაბა ქუჩუმი, „ „ „ მესამე.
4. კუთხი ცალკაბა ქუჩუმი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
5. ბორჯღლიანი მძივშამხვილი, „ „ „ მეორე.
6. კუთხი ცალკაბა ქუჩუმი, „ „ „ მესამე.

ლითონის ორნამენტი

ტ ა ბ უ ლ ა XXXI

1. ჭრელ-მირგვალი, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ბორჯღლიან მირგვალი, რიგი პირველი, მარცხ. მეორე.
3. ჭრელ-მირგვალი, „ „ „ მესამე.
4. ჭრელ-მირგვალი კვერამ, რიგი მეორე, „ პირველი.

5. ბორჯღლიან-მირგვალი, ცენტრში.
6. ჭრელ-მირგვალით კვერათი, რიგი მეორე, მარცხ. მეორე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXII

1. ცერა-ცვარა, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. ცვარა, „ „ მარჯვ. პირველი მეორე.
3. კბილი, რიგი მეორე, მარცხ. პირველი.
4. გახატულ ცვარა, რიგი „ მეორე.
5. გახატულ ხატნი, „ მარჯვ. მეორე.
6. კბილი, „ „ მარჯვ. პირველი.
7. ქამრის ალი, „ „ მესამე, მარცხ. პირველი.
8. ქამრის ალი, „ „ მარჯვ. პირველი.
9. დაკბილულ საყურე, ცენტრში, ქვემოდან პირველი.
- 10—13. ყაწიმი, „ ზემოდან პირველი ოთხი.
14. რქიან ყაწიმი, „ „ მეხუთე.
15. ყაწიმი, „ „ შეექვსე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXIII

1. საყრელა, რიგი პირველი, მარცხ. პირველი.
2. საყრელა, „ „ „ მეორე.
- 3—4. ყვარის თვალა, რიგი პირველი, მარჯვ. მესამე და მეოთხე.
5. ბალთა, „ მეორე, მარცხ. პირველი.
6. „ „ „ მეორე.
7. „ „ „ მესამე.
8. რქიან ბეჭდის თვალაი, რიგი მესამე, მარცხ. პირველი.
9. ბორჯღლიან მირგვალი, „ „ „ მეორე.
10. ბალთა, „ „ „ მესამე.

ტ ა ბ უ ლ ა XXXIV

1. ქამრის ალი, რიგი პირველი, მარცხ. ზემოთა.
2. საფარავე ალი, „ „ „ ქვემოთა.
3. საფარავე ალი, რიგი მეორე, მარცხ. ზემოთა.
4. საფარავე ალი. „ „ „ ქვემოთა.
5. ქამრის ალი, „ მესამე, „ ზემოთა.
6. საყრელა, „ „ „ შუათანა.
7. საულრილი, „ „ ქვემოდან პირველი.
8. ქამრის ალი, „ მეოთხე, მარცხ. პირველი.
9. საფარავე ალი, „ მეხუთე, მარცხნიდან პირველი ზემოთა.
10. ქამრის ალი, „ „ „ ქვემოთა.

СПИСОК ЭЛЕМЕНТОВ ХЕВСУРСКОГО ОРНАМЕНТА

ОРНАМЕНТ НА ДЕРЕВЕ

Т а б л и ц а I

- 1-2. Dağavqaulı—«зигзаг», слева первый и второй.
3. Kverilani—«четыреугольники», третий слева.
4. Dağavqaulanı—«зигзаги», сверху первый.
5. Kveris-kveranı—«четыреугольники», сверху второй.
- 6-7. Sıķivqavani или dağavqaulı—шевроны, сверху третий и четвертый.
8. Naxevar-kverilani—«получетыреугольники», справа третий.
9. Kverilani—«четыреугольники», справа второй.
10. Mskerpa-daķbilulni—«зубцы в прямую линию», справа первый.

Т а б л и ц а II

1. Tevziš-zınga—рыбий «хребет», первый ряд, слева первый.
2. Naçrelai—«пестрый», слева второй.†
3. » » » третий.
4. Kutxis-kutxanı—четыреугольники, второй ряд, слева первый.
5. Axalutvare—«новая луна», второй ряд, слева второй.
6. Qeli—«рука», второй ряд слева третий.

Т а б л и ц а III

1. Naçrelai—«пестрый», первый ряд, слева первый.
2. » » » » » второй.
3. » » » » » третий.
4. » » второй » » первый.
5. » » » » » второй.
6. » » » » » третий.
7. » » третий » » первый.
8. » » » » » второй.

Т а б л и ц а IV

1. *Mirgvala daqavkaulit gaxatuli*—круг с зигзагами, первый ряд, слева первый.
2. *Xati*—крест, первый ряд, слева второй.
3. *Boržulian-mirgvalai*—круг с борджгала, первый ряд, слева третий.
4. *Mirgvalai amošerivi*—«круг с орнаментом», второй ряд, слева первый.
5. *Otxkvtxai gaxatuli*—четыреугольник с крестом, второй ряд, слева второй.
6. *Mirgvalai šamošqviti*—«круг с орнаментом», второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а V

1. *Mirgvalai martvclait*—круг с ярами, первый ряд, слева первый.
2. *Tvalait gaxatuli*—«клетки», первый ряд, слева второй.
3. *Mirgvalai xati šacerili*—«круг с крестами», первый ряд, слева третий.
4. *Xati simirgvliš amošerili*—«крест с кругом», второй ряд, слева первый.
5. *Mirgvalai xuta-samkvitxait*—«круг с треугольником и лепестком», второй ряд, слева второй.
6. *Xati simirgvliš xatulanit*—«крест с крестиками», второй ряд, слева третий.
7. *Gaxatuli*—крест, ряд третий, слева первый.
8. *Mirgvalai*—круг, » » » второй.
9. *Otxkvtxai gaxatuli da mirgvalanit*—четыреугольник с крестом ряд третий, слева третий.

Т а б л и ц а VI

1. *Mirgvalai xutanit*—«круг с лепестками», первый ряд, слева первый.
2. *Xati kvtxanit*—крест с треугольниками, первый ряд, слева второй.
3. *Boržulian mirgvalai*—круг с борджгала, первый ряд, слева третий.
4. *Mirgvalai daqavkaulit-kvtxanit*—круг с зигзагами и треугольниками, второй ряд, слева первый.
5. *Mirgvalai kvtxanit*—круг с треугольниками, в центре.
6. *Kvtxani*—треугольники, второй ряд, слева второй.
7. *Boržulian mirgvalai daqavkaulit*—круг с зигзагом и «борджгала», второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а VII

- 1—6. *Načrelai*—«пестрый».

Т а б л и ц а VIII

1. *Xutani*—«лепестки», первый ряд, слева первый.
2. *Otxkvtxai xutanit*—четыреугольник с лепестками, первый ряд, слева второй.

3. Xutani—лепестки, первый ряд, слева третий.
4. Kutxani xutani—«четыреугольники с лепестками», второй ряд, слева первый.
5. Gaḡaṭul xutani—«лепестки с крестами», второй ряд, слева второй.
- 6—8. Xutani—лепестки, третий ряд.

Т а б л и ц а IX

1. Rkadaxril vaci—«козел», первый ряд, слева первый.
2. Rkadaxril vaci—«козел», первый ряд, слева второй.
3. Tagvi pidaı—мышь слепая, в центре.
4. Rkamarçuxa vaci—«козел», второй ряд, слева первый.
5. Tremi—олень, второй ряд, слева второй.

Т а б л и ц а X

- г—6. Daxaṭul qaçı—антропоморфные фигуры.

ОРНАМЕНТ НА ТКАНИ

Т а б л и ц а XI

1. Pırgadaqrıl svercvanı—первый ряд.
2. Sklatis otxkıtıxanı—второй ряд.
3. Çrelşıbai—третий ряд, слева первый.
4. Şcorşıbai—третий ряд, слева второй.
5. Orşıbani psrıı—четвертый ряд.
6. Orşıbani ceıai—пятый ряд, слева первый.
7. Orşıbani daıavıkauli—пятый ряд, слева второй.
8. Pırgadaqrıl svercvanı—шестой ряд.

Т а б л и ц а XII

1. Xaṭni şıbanmoqolebulni—кресты со шнурами, первый ряд, слева первый.
2. Xaṭni şıbanmoqolebulni—кресты со шнурами, первый ряд, слева второй.
3. Xaṭni—кресты, первый ряд, слева третий.
4. Xaṭni şcorşıba gaııdulit—кресты со шнурами, первый ряд, слева четвертый.
5. Gvedian kaçkaçanı—«полоски с ремнем», второй ряд.
6. Kıbilanı—зубцы, третий ряд, слева первый. ●
7. Kaçkaçanı—«полоски», третий ряд, слева второй.

Т а б л и ц а XIII

1. Xaṭılaı—крест, первый ряд, слева первый.
2. Naṭılanı—кресты, первый ряд, слева второй.

3. Daqavkaulais xaṭulai—крест с зигзагами, первый ряд, слева третий.
4. Šibanšamavlebul xaṭulai—крест обведенный шнурком, втор. ряд, слева третий.
5. Xaṭulani—кресты, второй ряд, слева второй.
6. Otixvalais xaṭulai—крест четырехглазый, третий ряд, слева первый.
7. Xaṭisxaṭni šibanšamavlebuli—кресты обведенные шнурком, третий ряд, справа первый.

Т а б л и ц а XIV

1. Sklaṭis xaṭi mšiv-ṭilait—«матерчатый» крест с бусиной и пуговкой, первый ряд, слева первый.
2. Sklaṭis xaṭi titoobit mšivmaḡruli—«матерчатый» крест с бусинами, первый ряд, слева второй.
3. Sklaṭis xaṭi mšiv-kuṣumait da xaṭulanit—«матерчатый» крест с бусинами, пуговкой и крестиками, первый ряд, слева третий.
4. Kuṭxanis xaṭi—«крест угловатый», второй ряд, слева первый.
5. Sklaṭis xaṭi—«матерчатый» крест, второй ряд, слева второй.

Т а б л и ц а XV

1. Rkian martuṭelani—ярмо с рожками, первый ряд, слева первый.
2. Sklaṭis martuṭelai ṭilit—«матерчатое» ярмо с пуговкой, первый ряд, слева второй.
3. Rkaṣamaxil sklaṭis martuṭelai—«матерчатое» ярмо с опущенным рожком, первый ряд, слева третий.
4. Sklaṭis rkaṣamaxil martuṭelai—«матерчатое» ярмо с опущенным рожком, второй ряд, слева первый.
5. Švar-rkian martuṭelai—ярмо с крестом и рожком, втор. ряд, слева второй.
6. Rkian martuṭelai—ярмо с рожком, второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XVI

1. Naptulais daqavkaulai—«зигзаг», первый ряд, слева первый.
2. Daqavkaulani—«зигзаги», первый ряд, слева второй.
3. Kuḡikeculait daqavkaulai—«зигзаг с завитками», первый ряд, слева третий.
4. Kuṭera-mgzavrait daqavkaulai—зигзаг с «квадратиками», второй ряд, слева первый.
5. Daqavkaulais daqavkaulai—«зигзаги», второй ряд, слева второй.
6. Daqavkaulais daqavkaulai—«зигзаг с зигзагом», третий ряд, слева первый.
7. Mgzavrait daqavkaulai—«зигзаг с дорожкой», третий ряд, слева второй.

Т а б л и ц а XVII

1. Tavdaxrilai—завитушка, первый ряд, слева первый.
2. Tavdaxrilai—завитушка, первый ряд, справа первый.
3. Qexai—арчак, второй ряд, слева первый.
4. » » » » справа первый.
5. Qvera xaqlianit da sala-ṛkani—четыреугольник с крестами и рожками, третий ряд, слева первый.
6. Tavdaxrilai—завитушка, третий ряд, справа первый.
7. Qvera gaḥaqlit ṛkani—четыреугольник с крестами и рожками, четвертый ряд, справа первый.
8. Rkadaxril qexani—арчаки с завитушками по середине левой.
9. Gadabmul qexani—«арчаки», по середине, правый.

Т а б л и ц а XVIII

1. Rkani—рожки, первый ряд, слева первый.
2. Šibanšamvlebul ṛkani—рожки, обведенные шнурком, перв. ряд, слева второй.
3. Sala-ṛkani—«отдельные рожки», ряд первый, слева третий.
4. Tavšamaxril sala-ṛkani—отдельные рожки с завитушками, второй ряд, слева первый.
5. Tavšamaxril sala-ṛkani—отдельные рожки с завитушками, второй ряд, слева второй.
6. Tavšamaxril sala-ṛkani—отдельные рожки с завитушками, третий ряд, слева первый.
7. Sala-ṛkani—отдельные рожки, третий ряд, слева второй.
8. Tavšamaxril sala-ṛkani—отдельные рожки с завитушками, третий ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XIX

1. Aqiduli—«перегородка», первый ряд, слева первый.
2. Šibai šamaqoşvilai—«шнурок из šamaqoşvilai», первый ряд, слева второй.
3. Aqiduli—«перегородка», первый ряд, слева третий.
4. Rkani daqavqaulani—рожки-зигзаги, в центре.
5. Aqiduli—«перегородка», второй ряд, слева первый.
6. Šiban ṛkani ṛilait—рожки со шнурками и пуговкой, ряд второй, слева второй.
7. Aqiduli—«перегородка», второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XX

1. Aqışurani—«акушойские», слева первый.
2. Aqışurani—«акушойские», слева второй, наверху.

3. Aқушurani—«ақушойские», слева второй, внизу.
4. Ке хаі—арчак, слева третий, наверху.
5. Cal-calke қе хапi—отдельные арчаки, третий, внизу.
6. Tatis psre, четвертый.
7. Aқушurai—ақушойский, пятый наверху.
8. Cal-calke ақушurani—отдельные «ақушойские», пятый внизу.
9. Tatis psreni, шестой.

Т а б л и ц а XXI

1. Cicais peqani—кошачьи ножки, первый ряд, слева первый.
2. Gvedani—«ремни», первый ряд, слева второй.
3. Rқadaxirilani—рожки с «завитушками», первый ряд, слева третий.
4. Хағi şamoқoşvilai—крест с «şamoқoşvilai», в центре.
5. Sxenis қbilani—лошадные зубы, второй ряд, слева первый.
6. Şamoқoşvilai—второй ряд, слева второй.
7. Gvedani—«ремни», второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXII

1. Otxtvalai—четыреглазый, первый ряд, слева первый.
2. Gaqidul қverai—четыреугольник с «перегородками», перв. ряд, слева второй.
3. Otxқitxai gaqidulі—четыреугольник с «перегородкой», первый ряд, слева третий.
4. Şamaқitil otxtvalani—четыреглазки соединенные, втор. ряд, слева первый.
5. Şқlatis daқbilulai—«матерчатые зубчики», второй ряд, слева второй.
6. Mқepra daқbilulai—зубчики с прямой линией, третий ряд, слева первый.
7. Sxratvalani—«девятяглазки», третий ряд, справа первые.

Т а б л и ц а XXIII

1. Қverani—четыреугольники, первый ряд, слева первый.
2. Қverani—четыреугольники, » » » второй.
3. Grexilait daқuңcaulі—завитушка, » » » третий.
4. Şқlatis mіrgvalai mіrgvalait—«матерчатые» круги, второй ряд, слева первый.
5. Şқlatis mіrgvalai—«матерчатый» круг, третий ряд, слева первый.
6. Şқlatis қitxai—«матерчатый» треугольник, четвертый ряд, слева первый.
7. Şқlatis қitxai titoobit mzivmақruli—«матерчатый» треугольник с бусинами, в центре.
8. Şibait daқuңcaulі—завитушка шнурком, третий в среднем ряду.
9. Mіrgvalai хағulait—круг с крестиком, второй ряд, справа первый.

10. Mirgvalai—круг, третий ряд, справа первый.
11. Sklatis kutxai titoobit mgvmaqtuli—«матерчатый» треугольник с бусинами, четвертый ряд, справа первый.

Т а б л и ц а XXIV

1. Psrit gaxatuli—крест с psge, первый ряд, слева первый.
2. Naçrelais kvrai—четыреугольник с naçrela, первый ряд, слева второй.
3. Gaxatuli—крест, первый ряд, слева третий.
4. Otxkutxai—четыреугольник, в центре, слева.
5. Kvrai—четыреугольник, » справа.
6. Gaxatul kvrai otxvalanit—четыреугольник с крестом и глазками, второй ряд, справа первый.
7. Otxkutxai ikadaxrilanit—четыреугольник с завитыми рожками, второй ряд, слева первый.
8. Grzel otxkutxai—четыреугольник длинный, второй ряд, слева второй.
9. Otxkutxai ikadaxrilanit—четыреугольник с завитыми рожками, второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXV

1. Gaqidulni cerait—«перегородки» с косыми линиями, первый ряд, слева первый.
2. Gaqidulni psrit—«перегородки» с прямыми линиями, слева второй.
3. Gaqiduli—«перегородка», второй ряд, слева первый.
4. Gaqiduli—«перегородка», второй ряд, слева второй.
5. Çrelšibait gaqiduli—«перегородка», второй ряд, слева третий.
6. Gaqidulni daqavkaulait—«перегородки» с зигзагом, третий ряд, слева первый.
7. Gaqidulni çamoçoçvilait—«перегородки» с çamoçoçvilai, третий ряд, слева второй.

Т а б л и ц а XXVI

1. Geroguzela—«длинновечочный», первый ряд, слева первый.
2. Xaṭi—крест, первый ряд, слева второй.
3. Naçrelai rkian martuvelanit—naçrelai с рожками и ярмами, первый ряд, слева третий.
4. Žvar-rkian martuvelai—ярмо с крестом и рожками, в центре.
5. Qvris tvalani—«глазки» лягушки, в центре, внизу.
6. Naçrelai—второй ряд, слева первый.
7. Naçrelai kvrai xaṭulanit—naçrelai с квадратиками и крестиками, второй ряд, слева второй.
8. Çrelait daširakuli—второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXVII

- 1—6. Načrelai—«пестрый», первые шесть.
7. Qudikeculai aqidul-daqavqaulai—второй ряд, справа первый.

Т а б л и ц а XXVIII

1. Črelai—«пестрый», первый ряд, слева первый.
- 2—3. Boržulian xatī—крест с «boržula», первый ряд, слева второй и третий.
- 4—5. Črelai—второй ряд, слева первый и второй.
6. Črelai—«пестрый» третий ряд, слева первый.
7. Boržulian xatī—крест с «boržula», третий ряд, слева второй.

Т а б л и ц а XXIX

- 1—3. Boržulai—первый ряд.
4. Mživšamaxveula—«обведенный» бисером.
5. Gilze maqrul kušimai kušimait — «обведенная пуговка», второй ряд, слева второй.
6. Mživ-γil kverilani — четырехугольнички с бисером и пуговками, второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXX

1. Orqara kušimai—двухсторонний kušimai, первый ряд, слева первый.
2. Sklašis kverai titoobit mživmaqruli—«матерчатый» четырехугольник с бисером, ряд первый, слева второй.
3. Salad orqara kušimani—двухсторонний kušimani, первый ряд, слева третий.
4. Kutxai salqara kušimait—треугольник с односторонним kušima, второй ряд, слева первый.
5. Boržula mživšamaqrili—boržula с бисером, второй ряд, слева второй.
6. Kutxai salqara kušimait—треугольник с односторонней kušima, второй ряд, слева третий.

ОРНАМЕНТ НА МЕТАЛЛЕ

Т а б л и ц а XXXI

1. Črel-mirgvalai—«пестрый» круг, первый ряд, слева первый.
2. Boržulian-mirgvalai—круг с лопастями, первый ряд, слева второй.
3. Črel-mirgvalai—«пестрый» круг, первый ряд, слева третий.

4. *Şrel-mirgvala kverani*—четыреугольник с «пестрым» кругом, второй ряд, слева первый.
5. *Boğūlian mirgvalai*—круг с лопастями, второй ряд, слева второй.
6. *Şrel-mirgvala kverai*—четыреугольник с «пестрым» кругом, второй ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXXII

1. *Sera-svara*—первый ряд, слева первый.
2. *Svara*—первый ряд, справа первый.
3. *Qbilai*—второй ряд, слева «
4. *Gaxatul svava*—второй ряд, слева второй.
5. *Gaxatul xatni*—«кресты», второй ряд, справа второй.
6. *Qbilai*—«зубцы», второй ряд, справа первый.
7. *Kamris aḡi*—третий ряд, слева первый.
8. *Kamris aḡi*—третий ряд, справа »
9. *Daqbiluli saqre*—в центре, снизу первый.
- 10—13. *Qaçimi*—в центре, сверху первые четыре.
14. *Rqian qaçimi*—в центре, сверху пятый.
15. *Qaçimi*—в центре, сверху шестой.

Т а б л и ц а XXXIII

1. *Saqrela*—первый ряд, слева первый.
2. *Saqrela*—первый ряд, » второй.
- 3—4. *Qvaris tvalai*—«глазки лягушки», первый ряд, слева третий и четвертый.
- 5—7. *Balta*—второй ряд.
8. *Rkian beçdis tvalai*—глазок с рожками для кольца, третий ряд, слева первый.
9. *Boğūlian mirgvalai*—круг с *boğūala*, третий ряд, слева второй.
10. *Balta*—третий ряд, слева третий.

Т а б л и ц а XXXIV

1. *Kamris aḡi*—первый ряд, верхний.
2. *Saparage aḡi*—первый ряд, нижний.
3. *Saparage aḡi*—второй ряд, верхний.
4. *Saparage aḡi*—второй ряд, нижний.
5. *Kamris aḡi*—третий ряд, верхний.
6. *Saqrela*—третий ряд, средний.
7. *Sauḡrilai*—третий ряд, снизу первый.
8. *Kamris aḡi*—четвертый ряд, слева первый.
9. *Saparage aḡi*—пятый ряд, верхний.
10. *Kamris aḡi*—пятый ряд, нижний.

LISTE DES ÉLÉMENTS DES ORNEMENTS KHEVSOURIENS

ORNEMENTS SUR BOIS

Table I

- 1-2. Dağavkauli—«zigzag», premier et deuxième de gauche.
3. Kverilani—«carrés», troisième de gauche.
4. Dağavkaulani—«zigzags», premier d'en haut.
5. Kveris-kverani—«angles des carrés», deuxième d'en haut.
- 6-7. Cikivkavani || dağavkauli—chevrons, troisième et quatrième d'en haut.
8. Naxevar-kverilani—«demi-carrés», troisième de droite.
9. Kverilani—«carrés», deuxième de droite.
10. Mçkepra dağbilulni—«dents en ligne droite», premier de droite.

Table II

1. Tevzis-zurga—«dos» de poisson, premier rang, premier de gauche.
2. Naçrelai—«bigarré», premier rang, deuxième de gauche.
3. » — » » » troisième » »
4. Kutxis-kutxani—«angle du carré», deuxième rang, premier de gauche.
5. Axalmtvare—«nouvelle lune», deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Qeli—«la main», deuxième rang, troisième de gauche.

Table III

1. Naçrelai—«bigarré»—premier rang, premier de gauche.
2. » » » » deuxième de gauche.
3. » » » » troisième » »
4. » » deuxième rang, premier » »
5. » » » » deuxième » »
6. » » » » troisième » »
7. » » troisième » premier » »
8. » » » » deuxième » »

Table IV

1. Mirgvala daqavkaulit gaxatuli—cercle orné de zigzags, premier rang, premier de gauche.
2. Xaṭi—croix, premier rang, deuxième de gauche.
3. Boržylian-mirgvalai—cercle à boržyala, premier rang, troisième de gauche.
4. Mirgvalai amoçervit—«cercle avec ornements», deuxième rang, premier de gauche.
5. Otxkūtxai gaxatuli—carré avec croix, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Mirgvalai çamokotvit—cercle avec division segmentaire, deuxième rang, troisième de gauche.

Table V

1. Mirgvalai martuyelait—cercle avec jous, premier rang, premier de gauche.
2. Tvalait gaxatuli—«orné d'yeux», premier rang, deuxième de gauche.
3. Mirgvalai xaṭit çaçerili—«cercle orné du croix», premier rang, troisième de gauche.
4. Xaṭi simirgvliv šemoçerili—croix à cercles, deuxième rang, premier de gauche.
5. Mirgvala xuta-samkūtxait—«cercle xuta-triangle», deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Xaṭi simirgvliv xaṭulanit—«croix avec petites croix» sur deuxième rang, troisième de gauche.
7. Gaxatuli—croix, quatrième rang, premier de gauche.
8. Mirgvala—cercle, troisième rang, deuxième de gauche.
9. Otxkūtxai daxatuli da mirgvalanit—«cercle avec croix», troisième rang, troisième de gauche.

Table VI

1. Mirgvalai xutanit—«cercle avec pétales», premier rang, premier de gauche.
2. Xaṭi kūtxanit—croix avec triangles, premier rang, deuxième de gauche.
3. Boržylian mirgvalai—cercle à boržyala, premier rang, troisième de gauche.
4. Mirgvalai daqavkaul-kūtxanit—cercle avec zigzags et triangles, deuxième rang, premier de gauche.
5. Mirgvalai kūtxanit—cercle avec triangles, en centre.
6. Kūtxani—triangles, deuxième rang, deuxième de gauche.
7. Boržylian mirgvalai daqavkaulit—cercle à «boržyala» et zigzag, deuxième rang, troisième de gauche.

Table VII

- 1-6. Naçrelai—«bigarré».

Table VIII

1. Xutani—«pétales», premier rang, premier de gauche.
2. Otxkutzai xutanit—carré avec pétales, premier rang, deuxième de gauche.
3. Xutani—pétales, premier rang, troisième de gauche.
4. Kutzani xutanit—«carré avec pétales», deuxième rang, premier de gauche.
5. Gaxatul xutani—«pétales ornées», deuxième rang, deuxième de gauche.
- 6—8. Xutani—pétales, troisième rang.

Table IX

1. Rkadaxril vaci—corne recourbée bouc, premier rang, premier de gauche.
2. " " " " " " " " deuxième " "
3. Tagvi pidai—souris phidai (aveugle), au centre.
4. Rkamarcuxa vaci—corne tordue bouc, deuxième rang, premier de gauche.
5. Ireni—cerf, deuxième rang, deuxième de gauche.

Table X

- 1—6. Daxatul kaci—homme dessiné.

ORNEMENTS DES ÉTOFFES

Table XI

1. Pirgadaqril cvercvani—premier rang.
2. Sklaŝis otxkutzani—carrés de sklaŝi, deuxième rang.
3. Ćrelŝibai—troisième rang, premier de gauche.
4. Ŝcorŝibai—ŝibai droit, troisième rang, deuxième de gauche.
5. Orŝibani psrit—quatrième rang.
6. Orŝibani cerai—cinquième rang, premier de gauche.
7. Orŝibani daŝavkavli—cinquième rang, deuxième de gauche.
8. Pirgadaqril cvercvani—sixième rang.

Table XII

1. Xatni ŝibanmoqolebulni—croix avec chibani, premier rang, premier de gauche.
2. Xatni ŝibanmoqolebulni—croix avec chibani, premier rang, premier de gauche.
3. «Xatni»—croix, premier rang, deuxième de gauche.
4. Xatui ŝcorŝiba gaqidulit—croix avec ŝcorŝiba, premier rang, quatrième de gauche.
5. Gvedian kaŝkaŝani—«raies à coutroie», deuxième rang, premier de gauche.
6. Kŝbilani—gentées, troisième rang, premier de gauche.
7. Kaŝkaŝani—«raies», " " " deuxième de " "

Table XIII

1. Xaṭulai—croix, premier rang, premier de gauche.
2. Xaṭulani—croix, » » deuxième de gauche.
3. Daḡavḡaulais xaṭulai—croix avec zigzags, premier rang, troisième de gauche.
4. Šibanšamavlebul xaṭulai—croix orné du chibai, deuxième rang, premier de gauche.
5. Xaṭulani—croix, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Otxtvalais xaṭulai—«croix avec quatre sections», troisième rang, troisième de gauche.
7. Xaṭis-xaṭni šibanšamavlebuli—croix de croix orné de chibai, deuxième rang, de droite.

Table XIV

1. Sḡlaṭis xaṭi mḡiv-yilait — croix de «sḡlaṭi» avec de grains de verre et bouton, premier rang, premier de gauche.
2. Sḡlaṭis xaṭi tiṭoobit mḡivmaḡrili—croix de «sḡlaṭi» ornés chacun de grains de verres, premier rang, deuxième de gauche.
3. Sḡlaṭis xaṭi mḡiv-kučumait da xaṭulanit—croix de «sḡlaṭi» entourée de perles et avec croix également en perles, premier rang, troisième de gauche.
4. Ḳaṭsanis xaṭi — «croix carré», deuxième rang, premier de gauche.
5. Sḡlaṭis xaṭi — croix de «sḡlaṭi», deuxième rang, deuxième de gauche.

Table XV

1. Rḡian martuyelani—joug avec cornes, premier rang, premier de gauche.
2. Sḡlaṭis martuyelai yilit—joug de «sḡlaṭi» à boutons», premier rang, deuxième de gauche.
3. Sḡlaṭis rkačamaxril martuyelai—joug de sḡlaṭi à corne recourbée, premier rang, troisième de gauche.
4. Sḡlaṭis rkačamaxril martuyelai—joug de sḡlaṭi à corne recourbée, deuxième rang, premier de gauche.
5. Švar-rḡian martuyelai—joug à croix en corne, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Rḡian martuyelai—joug en corne, deuxième rang, troisième de gauche.

Table XVI

1. Naptulais daḡavḡaulai—«zigzags de naptulai», premier rang, premier de gauche.
2. Daḡavḡaulani—«zigzags», premier rang, deuxième de gauche.

3. Kūdikeulait daḳavḳaulai—«zigzags avec point arrière», premier rang, troisième de gauche.
4. Ḳvera-mgzavrait daḳavḳaulai—«zigzags avec carrés», deuxième rang, premier de gauche.
5. Daḳavḳaulais daḳavḳaulai—«zigzags par zigzags», deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Daḳavḳaulais daḳavḳaulai—«zigzags par zigzags», troisième rang, deuxième de gauche.
7. Mgzavrait daḳavḳaulai—«zigzags entre deux lignes», troisième rang, deuxième de gauche.

Table XVII

1. Tavdaxrilai—«tête penchée», premier rang, premier de gauche.
2. » » au milieu, premier de droite.
3. Ḳexai—arçon, deuxième rang, premier de gauche.
4. Ḳexai—arçon, deuxième rang, premier de droite.
5. Ḳvera xatulanit da cala-rkanit—«carré avec croix et cornes», troisième rang, premier de gauche.
6. Tavdaxrilai—«tête penchée», troisième rang, premier de droite.
7. Ḳvera gaxatuli rkanit—«carré orné de cornes», quatrième rang, premier de droite.
8. Rkadxril Ḳexani—arçons à cornes recourbées, au milieu à gauche.
9. Gadabmul Ḳexani—arçons liés, au milieu à droite.

Table XVIII

1. Rkani—«cornes», premier rang, premier de gauche.
2. Šibanšamavlebul rkani—cornes, entourées du chiba, premier rang, deuxième de gauche.
3. Calar-kani—«cornes isolées», premier rang, troisième de gauche.
4. Tavšamaxril calar-kani—cornes isolées penchées, deuxième rang, premier de gauche.
5. Tavšamaxril calar-kani—cornes isolées penchées, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Tavšamaxril calar-kani—cornes isolées penchées, troisième rang, premier de gauche.
7. Calar-kani—cornes isolées, troisième rang, deuxième de gauche.
8. Tavšamaxril calar-kani—cornes isolées penchées, troisième rang, troisième de gauche.

Table XIX

1. Aqidula—«broderie verticale», premier rang, premier de gauche.
2. Šibai šamaçočvilai—šibai courbé, premier rang, deuxième de gauche.
3. Aqiduli—«broderie verticale», premier rang, troisième de gauche.
4. Rkani dağavkəulai—«cornes en zigzag», au centre.
5. Aqiduli—«broderie verticale», deuxième rang, premier de gauche.
6. Šibaian rkani yilait—«cornes à chibai avec boutons», deuxième rang, deuxième de gauche.
7. Aqiduli—«broderie verticale», deuxième rang, troisième de gauche.

Table XX

1. Akušurani—«de Akušo», premier de gauche.
2. Akušura—«de Akušo», deuxième de gauche, en haut.
3. Akušurani—«de Akušo», deuxième de gauche, en bas.
4. Kəxai—arçon, troisième de gauche, en haut.
5. Cal-calke kəxani—«arçons isolés», troisième de gauche, en bas.
6. Tatis psre—quatrième de gauche.
7. Akušurai—«de Akušo», cinquième de gauche, en haut.
8. Cal-calke akušurani—«de Akušo» isolés, cinquième de gauche en bas.
9. Tatis psreni—sixième de gauche.

Table XXI

1. Citcais pəxani—«pattes de chat», premier rang, premier de gauche.
2. Gvedani—premier rang, deuxième de gauche.
3. Rkadaxrilani—cornes penchées, premier rang, troisième de gauche.
4. Xaši čamoçočvilait—croix à cornes courbées, au centre.
5. Cxenis kəbilani—«dents de cheval», deuxième rang, premier de gauche.
6. Čamoçočvilai—ornement courbé, deuxième rang, deuxième de gauche.
7. Gvedani—deuxième rang, troisième de gauche.

Table XXII

1. Otxtvalai—«carré à quatre sections», premier rang, premier de gauche.
2. Gaqidul kverai—carré croisé, premier rang, deuxième de gauche.
3. Otxkətxai gaqiduli—carré croisé en diagonale, premier rang, troisième de gauche.
4. Šamaqril otxtvalani—carré à quatre sections réunies, deuxième rang, premier de gauche.

5. Sklatiš daqbilulai—dents de «sklatiš», deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Mçkepra daqbilulai—«dents ligne droite», deuxième rang, troisième de gauche.
7. Cxvatvalani—«neuf yeux», deuxième rang, premier de droite.

Table XXIII

1. Kverani—carrés, premier rang, premier de gauche.
2. Kverani—carrés, premier rang, deuxième de gauche.
3. Grexilait daqunçauli—«tresses nouées», premier rang, troisième de gauche.
4. Sklatiš mirgvalai mirgvalait—cercle de «sklatiš» avec cercle, deuxième rang, à gauche.
5. Sklatiš mirgvalai—cercle de «sklatiš», troisième rang, à gauche.
6. Sklatiš kutxai—triangle de «sklatiš», troisième rang, quatrième à gauche.
7. Sklatiš kutxai titoobit mzivmakruli—triangle de «sklatiš» orné de perles, au centre.
8. Šibait daqunçauli—noué avec šibai, troisième rang, au milieu.
9. Mirgvalai xatulai—cercle avec petites croix, deuxième rang, à droite.
10. Mirgvalai—cercle, troisième rang, à droite.
11. Sklatiš kutxai titoobit mzivmakruli—triangle de «sklatiš» orné de perles quatrième rang, à droite.

Table XXIV

1. Psrit gaxatuli—croisé avec piré, premier rang, premier de gauche.
2. Naçrelais kverai—carré naçrelai, premier rang, deuxième de gauche.
3. Gaxatuli—croix, premier rang, troisième de gauche.
4. Otxkutxai—carré, au centre, de gauche.
5. Kverai—carré, au centre, à droite.
6. Gaxatul kverai otxkutxanif—carré orné de quatre sections, deuxième rang, à droite.
7. Otxkutxai rkadaxtilanit—carré à cornes recourbées, deuxième rang, premier de gauche.
8. Grzel otxkutxai—carré long, deuxième rang, deuxième de gauche.
9. Otxkutxai rkadaxtilanit—carré à cornes recourbées, deuxième rang, troisième de gauche.

Table XXV

1. Gaqidulni cerait—traverses biais, premier rang, premier de gauche.
2. Gaqidulni psrit—traverses, premier rang, deuxième de gauche.
3. Gaqiduli—traverse, deuxième rang, premier de gauche.
4. Gaqiduli—traverse, deuxième rang, deuxième de gauche.

5. Ćrelšibait gaqiduli—traverses de šibai rayé, deuxième rang, troisième de gauche.
6. Gaqidulni daķavķaulait—traverses en zigzags, troisième rang, premier de gauche.
7. Gaqidulni čanoķočvilait—traverses courbées, troisième rang, deuxième de gauche.

Table XXVI

1. Ferogzela—premier rang, premier de gauche.
2. Xați—croix, premier rang, deuxième de gauche.
3. Načrelai rkian marțuvelanit—načrelai avec joug à cornes, premier rang, troisième de gauche.
4. Švar-rkian marțuvelai—joug avec croix à cornes, au centre, en haut.
5. Qvristvalani—«yeux» de grenouille, au centre, en bas.
6. Načrelai—deuxième rang, premier de gauche.
7. Načrelai ķveran xațulanit—načrelai orné de carrés et de croix, deuxième rang, deuxième de gauche.
8. Ćrelait daširakuli—dessin rayé, deuxième rang, troisième de gauche.

Table XXVII

- 1—6. Načrelai—«bigarré», premiers six.
7. Kuđikceulai aqidul-daķavķaulai—point arrière, avec traverses et zigzags, deuxième rang, premier de droite.

Table XXVIII

1. Ćrelai—dessin rayé, premier rang, premier de gauche.
- 2—3. Boršġlian xați—croix avec boršġala, premier rang, deuxième et troisième de gauche.
- 4—5. Ćrelai—«dessin rayé», deuxième rang, premier et deuxième de gauche.
6. Ćrelai—«dessin rayé» troisième rang, premier de gauche.
7. Boršġlian xați—croix avec boršġala, troisième rang, deuxième de gauche.

Table XXIX

- 1—3. Boršġalai, premier rang.
4. Mġivšamaxveula—«enveloppé» de perles, premier de gauche.
5. Ķilze maķrul kučumai—kučumai attaché au bouton, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Mġiv-ġil ķverilani—carrés à boutons et à perles, deuxième rang, troisième de gauche.

Table XXX

1. Orkapa kučumai—koučumai attaché des deux bouts, premier rang, premier de gauche.
2. Sklatiš kverai titobit mživmaqruli—carrés de «sklati» ornés chacun de perles, premier rang, deuxième de gauche.
3. Calad orkapa kučumani—kučumai attaché des deux bouts, premier rang, troisième de gauche.
4. Kutxai calkapa kučumait—triangle avec kučumai, deuxième rang, premier de gauche.
5. Boržyala mživšamaqrili—boržyala semé de perles, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Kutxai calkapa kučumait—triangle, avec kučumai, deuxième rang, troisième de gauche.

ORNEMENTS EN MÉTAL

Table XXXI

1. Ćrel-mirgvalai—cercle rayé, premier rang, premier de gauche.
2. Boržylian mirgvalai—cercle à boržyala, premier rang, deuxième de gauche.
3. Ćrel-mirgvalai—cercle rayé, premier rang, troisième de gauche.
4. Ćrel-mirgvala kverai—cercle rayé carré, deuxième rang, premier de gauche.
5. Boržylian mirgvalai—cercle à boržyala, deuxième rang, deuxième de gauche.
6. Ćrel-mirgvala kverai—cercle rayé carré, deuxième rang, troisième de gauche.

Table XXXII

1. Cera-cvara—premier rang, premier de gauche.
2. Cvara—premier rang, premier de droite.
3. Kbilai—deuxième rang, premier de gauche.
4. Gaxaťul cvara—deuxième rang, deuxième de droite.
5. Gaxaťul xaťni—deuxième rang, deuxième de droite.
6. Kbilai—dents, deuxième rang, premier de droite.
7. Kamris aťi, troisième rang, premier de gauche.
8. » » » » » » droite.
9. Daťbiluli saqure, au centre, premier en bas.
- 10—13. Qaçimi, au centre, en haut.
14. Rqian qačimi, au centre, en haut cinquième.
15. Qaçimi, au centre, en haut sixième.

Table XXXIII

1. Saqrela—premier rang, premier de gauche.
2. Saqrela » » deuxième » »
- 3-4. Qvaris tvalai—œil de grenouille, premier rang, premier et deuxième de droite.
- 5-7. Balta, deuxième rang.
8. Rkian beçdis tvalai—œil pour bague à corne, troisième rang, premier de gauche.
9. Borçylian mirgvalai—cercle à borçyala, troisième rang, deuxième de gauche.
10. Balta, troisième rang, troisième de gauche.

Table XXXIV

1. Kamris ağı—premier rang, de gauche en haut.
2. Saparage ağı—premier rang, » » en bas.
3. Saparage ağı—deuxième rang, de gauche en haut.
4. Saparage ağı—deuxième rang, » » en bas.
5. Kamris ağı—troisième rang, » » en haut.
6. Saçrela—troisième rang, » » en bas.
7. Sauryialai— » rang, premier en bas.
8. Kamris ağı—quatrième rang, premier de gauche.
9. Saparage ağı—cinquième rang, en haut.
10. Kamris ağı—cinquième rang, en bas.

ს ა ძ ი ე ზ ე ლ ი

- აბაზიანი—30.
 აბზინტი—29.
 აბრეშუმში ფერად-ფერადი—35.
 აღორატი—25.
 ავი თვალი—9.
 ავი სული—6.
 აზლოტი—8, 10.
 აკალდამა—29.
 აკუშურა/ი—9, 24, 95.
 აკუშურანი—95.
 ალბანეთი—20.
 ალი—6.
 ამოკვერვა—26, 27.
 ამოფანჯერა—32.
 ამოღარვა—25.
 ამულეტი—18.
 ამიერ-კავკასია—21.
 ანთროპომორფული სახეები—14, 25.
 აპლიკაცია—1c, 32.
 აპლიკაციანი ტანსაცმელი—33.
 აპოთროპეული დანიშნულება—6, 7, 9, 14.
 აპოთროპეული სავანი—7.
 აპოთროპეული საშუალება—6
 არნაბი—29.
 არნავი—29.
 არნადი—29.
 არქაული ხანის ორნამენტის ელემენტები—14.
 არხოტიონი—23.
 ასურეთ-ბაბილონი—6.
 ალი—26.
 აპარული ხაჩი—5.
 ავიდული—95.
 ახალშვიარე—91.
 ბაგშვის ჰერანგი—29.
 ბალავარის ქვა—14.
 ბალთა—98.
 ბამბის ნაქსოვი—29.
 ბანი (სახლისა)—9.
 ბარისახო—28, 37.
 ბაკალიგო—28.
 ბაჟიკი—35.
 ბეჭდის თვალი—98.
 ბეჭედი—29.
 ბეჭი—18, 19.
 ბისო—37.
 ბოლოდ საკერები—8.
 ბოლოდ საკერებელთა—10.
 ბოროტი ძალა—6, 23.
 ბორწყალი—27.
 ბორჯღალაი—6, 97.
 ბორჯღალაი მძივმამყრილი—97.
 ბორჯღლიან მიჩვევალი—92, 97, 98.
 ბროლის ქვა—9.
 ბუდე-ხევსურეთი—10, 36.
 ბუნებრივი საღებავი—10.
 ბუნი—9.
 გადაბმულ კეხანი—94.
 გალია—26.
 განათხარი ქამრები—10.
 განთიადის მზე—21.
 გარეშე ტომი—5.
 გასათხოვარი ხევსური ქალი—10.
 განმსება—31, 32.
 გაშლილი ხელის მტევანი—19.

- გაქიდულ კვერაი—95.
 გაქიდული—96.
 გაქიდულნი—96.
 გაქიდულნი დაკავკაულით—96.
 გაქიდულნი ფსრით—96.
 გაქიდულნი ჩამოკოჭვილით—96.
 გაქიდულნი ცერაით—96.
 გახატული—14, 92, 94, 96.
 გახატულ კვერაი ოთხთვალანით—96.
 გახატულ ცვარა—98.
 გახატულ ხატნი—98.
 გახატულ ხუთანი—92.
 გენუელი—3.
 გვარი—3.
 გეაროვნული საზოგადოება—3, 19.
 გეაროვნული საკუთრების ნიშანი—
 5, 6.
 გეაროვნული წყობილება—3.
 გეაროვნული წყობილების დაშლის
 გახანგრძლივებული პროცესი—3.
 გიორგი (მეფე)—19.
 გირგედ—22.
 გირგუტდარ—22.
 გლეხის დარბაზი—18.
 გლეხის დარბაზული სახლი—15.
 გორდა—2.
 გრეხილა—96.
 გრეხილით დაყუნწაული—96.
 გრეხილის ორნამენტი—10.
 გრძელი ოთხკუთხაი—96.
 გულისპირი—9.
 დაკავკაული—6, 91, 94, 95, 96, 97.
 დაკავკაულის დაკავკაული—94.
 დაკავკაულის ხატული—93.
 დაკავკაულანი—91, 94.
 დაკბილული—96.
 დაკბილული საყურე—98.
 დაკვეთით დამზადება—28.
 დალიანდაგება—31.
 დამხვევრა—34.
 დანა—25.
 დარბაზი (ხატისა)—5.
 დასავლეთი ევროპა—3.
 დაფიცება-გადაცემა—23.
 დალისტანი—18.
 დალისტნის ტომები—9.
 დალისტნური ყელსადებები—9.
 დაყუნწაული—96.
 დამირაქული—97.
 დაშნა—29.
 დაჩაფული—11.
 დაჭრელება—25.
 დაჭრელებული—5.
 დახატულ კაცი—93.
 დგამი—15.
 დედა-ბოძი—15, 18.
 დედოფლის ხელი—21.
 დელიხარაბა—20.
 დემონოლოგია—6.
 დესთი—29, 30, 32.
 დიდოელები—9.
 დილომი—15.
 დობილები—6.
 დულიზმი—6.
 ეგვიპტე—16, 17, 20.
 ეგვიპტელები—17.
 ედდიქილისა—20, 22.
 ევფრატი—16.
 ეთნოგრაფიული ექსპედიცია—19, 36.
 ეთნოგრაფიული სინამდვილე—4, 22.
 ეკონომიური მიზეზი—3.
 ex voto—18.
 ელაში—15, 21.
 ენა—27.
 ენდრო—10.
 ესთეტიკური მნიშვნელობა—6,
 ესთეტიკური ფუნქცია—14.
 ეტრუსკები—15.
 ეშმაკი—23.
 ვარსკვლავი—22.
 ვენეციელი—3.
 ზალტე—29.
 ზაქარია—19.

- ზედა ზოლი—10.
 ზემო სამირგვლე—10.
 ზევაი—23.
 ზევაით მოკვდომა—23.
 ზიკი—7, 8, 11.
 ზომორფიული სახეები—14.
 ზომხა—18.
 ზღუზბლი—14.
 თავვი ფიდაი—93.
 თავის დღით მოკვდომა—23.
 თავდაბრილია—94.
 თავმახრილია—94.
 თავშამახრილ ცალარქანი—95.
 თავშეყრილობა—23.
 თავის დასაცავი იარაღი—3.
 თავხე—18.
 თათის წვერი—33.
 თათის თითის წვერი—34.
 თათი—35.
 თათის ფსრე—95.
 თათის ფსრენი—95.
 თამარი (მეფე)—19.
 თანრიგი—11.
 თარგი—7, 10.
 თარჯი—5, 6.
 თეგი—26.
 თევზის ზურგა—9, 21, 91.
 თეთრი მძივი—9.
 თეთრი ქვა—9.
 თეთრი ღილი—9.
 თელავი—2.
 თვალა—9.
 თვალაი—33, 98.
 თვალაით გახატული—92.
 თვალი—29, 33.
 თვალის ხაზი—7, 30.
 თვიური—6.
 თითისტარი—23.
 თირსენ-ლიდიელები—19.
 თიხა—18.
 თიხის კურკელი—7.
 თურქულ-მონღოლ. ორნამენტი—24.
 თუტამერ III—16.
 თუში ქალის ძველბური საგულე—9.
 თუშისა და ზუშაველის შავი კოსტუმი—10.
 თუშური მასალა—9.
 თხორის ამყარა—32.
 თხორის აღება—32:
 იარაღი—1, 2, 3.
 იარაღის მკეთებლები—28.
 ინა—19.
 ინგუშეთი—18.
 ინგოროყვა—19.
 ირანი—20.
 იოიანე—19.
 იოეში—93.
 ირიბად ამოღარული—25.
 ირიბი—30.
 ირიბი ჯვარი (გახატული)—14.
 კაკვასიის ხალხი—1, 7.
 კაკვასიელი ხალხები—7.
 კარადა—26.
 კართანულა—26.
 კაჭკაქანი—93.
 კბილა—9, 21.
 კბილაი—26, 29, 98.
 კბილას ნაქარგი—30.
 კბილას რქა—30.
 კბილანი—93, 95.
 კეზი—6.
 კეთილი და ბოროტი ძალა—6.
 კენტი დესთი—30.
 კერა—9.
 კეხაი—94, 95.
 კვერა—6.
 კვერა გახატული რქანით—94.
 კვერაი—26, 95, 96, 97, 98.
 კვერა მგზავრით დაკავალაი—94.
 კვერანი—7, 91, 95, 96, 97.
 კვერილანი ხუთანით—92.
 კვერა ხატულანით და ცალარქანით—94.
 კვერის-კვერანი—91.
 კილო—33.

- კავკასიის განყოფილება გეოგრ. საზოგ.—1.
- კანჭი—8.
- კანჭ-პირი—7.
- კარხემიში—20.
- კალდები—2.
- კარჩაკეტილობა—3.
- კიდობანი—9.
- კირი—18.
- კობანი—18.
- კოდი—5.
- კოვზ-ქიტურა—25.
- კოლექციები ხისა, ლითონის და ქსოვილის—37.
- კონკრეტული სახელწოდება—5.
- კოჭობა—27.
- კრეტა-მიკენი—15.
- კრუა (მეტეი სახელი)—23.
- კუდიანი—23.
- კუდიანების და ეშმაკების საკრებულო—23.
- კუდიან წუხრა—23.
- კულიტეულიაი—34, 94, 97.
- კულიტეულიაი ავდიულ-დაკავკასული—97.
- კულიტეულიაი დაკავკასულიაი—94.
- კუთხაი—21, 34, 35, 96, 97.
- კუთხაი ცალკაბა ქუჩუმაით—97.
- კუთხანი—9, 14.
- კუთხანის ხატი—94.
- კუთხის-კუთხანი—91.
- ლაბირინთი—22.
- ლამი—27.
- ლასკარ—22.
- ლახამულა—23.
- ლახამულის თემი—22.
- ლებაის-კარი—14.
- ლები—10.
- ლეჩხუმი—18.
- ლეჩინდერები—18.
- ლიდილეები—19.
- ლითონი—26, 27.
- ლითონის ორნამენტი—97.
- ლითონის სამკაული 9.
- ლითონის სარტყლის ორნამენტები—10.
- ლიშიაშალ—18.
- ლუდი—5.
- ლურსმული წარწერის წიშნები—25.
- ლურჯი—10, 35.
- ლუჭყი—30.
- მაგიურ-აპოთროპეული დანიშნულება—2, 10, 11, 18.
- მაკრატელი—26.
- მახვევერა—34.
- მახვევერაი—34.
- მანათიანი—30.
- მანდილი—10, 35.
- მარილის ქურჭელი—7.
- მარტულელიაი—6, 34.
- მარტულელანი—94.
- მატერიალურად შემძლე (ლითონის ორნამენტის დამამზადებელი)—28.
- მაქცის ჩხირნი—35.
- მგზავრით დაკავკასულიაი—94.
- მგზავრაი—6, 29, 30.
- მგზავრის რქა—24, 30.
- მეკობრობა—3.
- მელიქსეთ-ბეგი—19.
- მესძინედ დაჯდომა—23.
- მეფეთ-მეფე გიორგი—19.
- მზე—22.
- მზის კულტი—21.
- მზის სახე—12.
- მთვარის სახე.
- მიკენი—21.
- მირგვალა—22, 23.
- მირგვალა-წრე—9.
- მირგვალაი—91, 96, 98.
- მირგვალაი ამოწერვით—92.
- მირგვალაი მარტულელით—92.
- მირგვალაი ჩაწერილი—92.
- მირგვალაი ხატით ჩაწერილი—92.
- მირგვალაი ხატულაით—96.
- მირგვალაი ხუთა სამკუთხით—92.

- მირგვალი ხუთანი—92.
 მისასთველი—29, 30.
 მობრძანებული დროშა—9.
 მოიხრება ხუთზე ან შვიდზე—30,
 მომწყალეება—33.
 მორთვა—7.
 მოსოხ-თუბალები—17.
 მოცეკვავე—25.
 მრავალთვალა—30.
 მსხვილი სათხრელი—28.
 მტრის ხელით მოკვდომა—23.
 მუმიფიცირება—19.
 მურყანა—10.
 მუსიერი—15.
 მუქასრის გადანაყილი—32.
 მცხეთა—15.
 მძივ-ქუჩუმი—94.
 მძივ-ლილ კვერილანი—97.
 მძივ-ლილაი—94.
 მძივ-ლილი—97.
 მძივი—9, 34, 97,
 მძივმარტული—93, 96.
 მძივმამაყრილი—97.
 მძივმამახველა—97.
 მწკეპრა—96.
 მწკეპრა დაკბილული—96.
 მწკეპრა დაკბილულანი—91.
 ნაბდის ქული—10.
 ნადარბაზევი—15.
 ნანგრევი—6.
 ნასესხები ორნამენტი—5.
 ნახეში—5.
 ნაფთულა/ი—33, 34, 94.
 ნაფთულის დაკავაული—94.
 ნაქარდი—29, 34.
 ნაძვი—26.
 ნაჭრელი—91, 96, 97.
 ნაჭრელი კვირან-ხატულანი—97.
 ნაჭრელი რქიან-მარტულელით—97.
 ნაჭრელი ჯვრით—97.
 ნაჭრელას დაყენება—30.
 ნაჭრელის კვერაი—96.
 ნაჭერი (შალის ძაფი)—35.
 ნახევარ კბილაი—33.
 ნახევარ-კვერილანი—91.
 ნახშირი—23.
 ნემსი—31, 35.
 ნეოლითის ხანა—20.
 „ნიფხავი“ (შალვარი)—32, 35.
 ნუსხა—37.
 ნუფქვი—25.
 ნოციყმა—19.
 ოთხბაზიანი—30.
 ოთხთვალაი—95.
 ოთხთვალის ხატული—93.
 ოთხთვალანი—96.
 ოთხთვალანი—30.
 ოთხკუთხაი—92, 95, 96.
 ოთხკუთხაი გავიდული—95.
 ოთხკუთხაი რქადახრილანი—96.
 ოთხკუთხაი ხუთანი—92.
 ოთხკუთხაი სათხრელი—28.
 ოთხმოცდაერთი, ოთხმოცდასამი და
 ოთხმოცდახუთი ამაგდებისა—30.
 ორკაპა—97.
 ორკაპა ქუჩუმი—97.
 ორმაგ-შიბაი—31.
 ორნამენტი ლითონზე—5.
 ორნამენტი ქვაზე—5.
 ორნამენტი ქსოვილზე—5.
 ორნამენტი ძვალზე—5.
 ორნამენტი ხეზე—5.
 ორ-პირა—30.
 ორშიბაი—93.
 ორშიბანი დაკავაული—93.
 ორშიბანი ფსრით—93.
 ორშიბანი ცერაი—93.
 ოსტატობა—7.
 ოჭრომქედელი—27.
 ოცდახუთი ამაგდებისა—30.
 ოცდახუთი დესთი—30.
 პალესტინა—1, 16.
 პეპელა-კბილაი—30.
 პერანგი—6, 35.

- პერანგის გული—35.
 პერანგის საბეჭური—32.
 პერანგის ფარავი—9.
 პირგადაკრილ ცვერცვანი—93.
 პირთხელი სათხრელი—28.
 პირი—8.
 პირის-ქარი—5.
 პიეტოგრაფიული ნიშანი—6.
 პიეტოგრაფიული წერა—6.
 პრიმიტიული ეკონომიკა—3.
 პრიმიტიული მსხვილფეხა მესაქონლე-ობა—3.
 რაქული ახალ წლის რიტუალი—21.
 რეტენუ-ელი—16, 17, 33.
 რეტენუ-ელის ქუდი—18.
 Rettenu—17.
 რეხვიაშვილი—18.
 რიტუალი—5.
 რიტუალური პური—12.
 Rthw, Retenu, Rezenu—16.
 რუნი—24.
 რქადახრილა—6, 9.
 რქადახრილანი—95, 96.
 რქადახრილი—94.
 რქა-მარწუხა ვაცი—93.
 რქანი—94, 95.
 რქანი დაკავკაულიაი—95.
 რქა ჩამახრილ სკლატის მარტულე-ლაი—94.
 რქები—24.
 რქიან ბეჭდის თვალაი—98.
 რქიანი—98.
 რქიან მარტულელაი—24, 94, 97.
 რქიან ყაწიმი—24, 98.
 რქადახრილ ვაცი—93.
 რქადახრილ კეხანი—94.
 რქა-დახრილნი—24.
 საბარეშუმე გალიაი—35.
 საახალწლო დღეობა—18.
 საბა—6.
 საბერეელი—27.
 საბეჭურის განმსვლა—32.
 საბძროლველი იარაღი—3.
 საგვაროვნო სისხლო ბრძოლა—3.
 საგულე—7, 9.
 საგულე-ფარავი—18.
 სადაფის სამკაული—9.
 საღიაცო—6, 7, 10, 33.
 საღიაცოს თარგი—8.
 საღიდებელთა—5.
 საფაქრო გზა—3.
 საზედაო (მისათველი)—29.
 საზურგულაი—8.
 სათაურა—35.
 სათხრელი—27.
 საი—22.
 საკერავ-სათითაი—35.
 საკისური—34.
 საკოდე (ხატისა)—5.
 საკოლექციო მასალა—37.
 საკულტო შენობა—2.
 სამაბაზიანი—30.
 სამკუთხაი—34.
 სამაჯურა—28.
 სამეკობრო—3.
 სამირგვლე—10, 11, 12.
 სამირგვლეების ერთიმეორესთან მიკე-რება—10.
 სამკაული ლითონისა—9.
 სამკლავე—3.
 სამოცდახუთი ამოვდებისა—30.
 სამწყვეტლო—7, 8, 11.
 სამხარლილი—3, 29.
 სამხრეთ რუსეთი—24.
 სანემსაი—35.
 სანობა—19.
 სანოვანის ჭურჭელი—6.
 სარტყელი—10.
 სასთველი—29, 30.
 სასთველი „თხორი“—29.
 სასხიპი—31.
 სატომრე შალი—29.
 საუკეთესო ოსტატი—10, 37.
 საულრიალაი—98.

- საფარაგე—29, 98.
 საფარაგე აღი—9, 26, 98.
 საფარაგო—27.
 საფარაგო შილა—32.
 საფლავის ქვა—20.
 საფუხრე—3, 35.
 საქართველოს მუზეუმი—1, 9, 10, 18, 19, 37.
 საქვაბე (ხატისა)—5.
 საქსელავი დაზგა—30.
 საყალიბო—27.
 საყალიბოს ყელი—27.
 საყელთსამართა/ი—7, 8.
 საყრელა—98.
 საყურე—28, 98.
 საჩაჩნო—18.
 საჩერნე—3.
 საცრელი ლამი—27.
 საწვივე—35.
 საპრეტელი—12.
 საწელი—8, 11.
 საჟლის წვერი—11.
 სახე—37.
 სახელი—10.
 სახელოსნო—27.
 სახელწოდება—36.
 სახლის კარი—6.
 სახრელი—25.
 სეანეთი—9, 18, 22.
 სეანური ორნამენტი (ლაბირინთი)—22.
 სეანური საკურცხილი—15 16.
 სეანური რიტუალური პურები—15.
 სირია—16.
 სირმა გრეხილი—35.
 სირმა დაწნული—35.
 სირმა ბრტყელი—35.
 სირმა თათრულა—35.
 სისვი—10, 35.
 სისხლის აღება—3.
 სასისხლო ძიება—3.
 სკამლოგინი—26.
 სკლატი—32, 34, 93, 96, 97.
 სკლატის დაკბილული—96.
 სკლატის კვერაი თითოობით მძიმეაკრული—97.
 სკლატის კუთხაი—96.
 სკლატის კუთხაი თითოობით მძიმეაკრული—34, 96.
 სკლატის მარტულელი—94.
 სკლატის მირგვალი—96.
 სკლატის მირგვალი მირგვალით—96.
 სკლატის ოთხკუთხანი—93.
 სკლატის ხატი—94.
 სმიანობა—23.
 სოლარული ნიშანი—22.
 სოლისებური ორნამენტი—25.
 სოფელი—37.
 სოციალური დიფერენციაცია—28.
 სუბარელ-ალაროდიელი ტომები—6.
 სუბარულ-ალაროდიული მოდგმა—17.
 სუდარა თეთრი—11.
 სუდარა ლურჯი—11.
 სუდარა წითელი—11.
 სუმერეთი—6, 15, 21.
 სუფ—22.
 სხვადასხვაფერის სუდარა—11.
 სწორფერი—30, 34.
 სწორშიბაი—93.
 ტაბულა—37.
 ტაგრუცი—18, 19, 25.
 ტალავარი (კოსტუმი)—1.
 ტანსაცმელი—1.
 ტოლზე ამოქარდება—31.
 ტოლი—29, 31, 33, 35.
 ტომრის შიბაი—31.
 ტროა—21.
 ტროფეია—19.
 ტფილისი—1, 2, 37.
 ტყვიის ფირფიტა—27.
 უბე-კალთაი—8, 10.
 უბე-ფარავი—8, 10.
 უკანა-ხადუ—37.
 უნგრული ხმლის პირი—2.

- ურსა—25.
 უცხო ტომი—5.
 უძველესი კულტურის კომპლექსი—14.
 ფანდური—26.
 ფარაგი—6, 7, 8, 30, 35.
 ფარაგიანი პერანგი—9.
 ფარაო—15.
 ფატმას ხელი—21.
 ფაყ (სვანური)—18.
 ფარი—3.
 ფერადი ქსოვილის ნაჭრები—9.
 ფერები ხალხურ ხელოვნებაში—10.
 ფერების განლაგება—11.
 Ferrara—2.
 ფეგანი—95.
 ფიდაი—93.
 ფირალობა—3.
 ფიჭვი—26.
 ფრანგი—4.
 ფრანგული—2.
 ფსრე—93, 95, 96.
 ფსრით გახატული—96.
 ფხინი—26.
 ქალ-ღმერთის კომპლექსი—21.
 ქამარი—10.
 ქამრის ალი—98.
 ქამრის საყრელა—27.
 ქარგვა—9.
 ქარღვა—29, 30, 32.
 ქართლის დარბაზი—15.
 ქართული დავით-ფერული—2.
 ქართული მონუმენტალური ძეგლები—80.
 ქართული ხალხური ორნამენტი—37.
 ქართველების სამხრეთელი ტომები—5.
 ქართლელი გლეხის პერანგი—9.
 ქართული ეთნიკური წრე—5.
 ქართული კაბა—9.
 ქარქაში—29.
 ქვაბლიანი—15, 18.
 ქვა-ძეგლი—19.
 ქვები წრედ—22.
 ქორი—18.
 ქოქლო—82.
 ქოქლოს ბოლო—32.
 ქოქლუა—35.
 ქოქომონი—8, 10, 11, 12, 14.
 ქრისტიანობა—2, 4.
 ქსელვა—30.
 ქუდი—35.
 ქურნა—27.
 ქუჩუმი—97.
 ლაჯია—3.
 ლაჯია-საცერული—3.
 ლეროგრძელა—97.
 ლვედანი—95.
 ლვედიან კაქკაქანი—93.
 ლილაი—94, 95.
 ლილზე მაკრულ ქუჩუმი—97.
 ლილი—97.
 ლომელი—27.
 ლომელის კეცი—27.
 ლული—28.
 ყალიბი—26, 27.
 ყანა—9.
 ყარალაჯი—15.
 ყაწიმი—26, 98.
 ყელსადები—27, 28.
 ყვარი—9, 26.
 ყვარის თვალი—98.
 ყველის საკვეთი ქურჭელი—9.
 ყვითელი—10, 35.
 ყვრის თვალანი—97.
 ყუბაჩლები—4.
 ყუნჯი—23.
 შავი—10, 35.
 შალვა—19.
 შალვარი—32.
 შალი—30.
 შატი—33.
 შამაყრილი—96.
 შამაყრილ ოთხთვალნი—96.
 შვერონი—21.
 შემოთარჯვა—6.

- შიბაი—96.
 შიბაი ჩამაკოჭვილით—95.
 შიბიან რქანი ლილით—95.
 შიბან შამავლებულ რქანი—94.
 შიბაით დაყუნწაული—96.
 შიბანშამავლებულ ხატული—93.
 შიბი—10, 11, 31, 35.
 შიბის გვერდაი—33.
 შილა—27, 35.
 შილაი—29, 30.
 შილიფანი—8, 10.
 შიმი ლიფშუდე—18.
 შოთა რუსთაველის ეპოქა—19.
 შუა დესთი—30.
 შუბი—3.
 შუშის ლილი—9.
 ჩამაკოჭვილი—95, 96.
 ჩამოსხმა—26, 27.
 ჩაუწერელი—22.
 ჩაჩნები—14.
 ჩაწერილი—22.
 ჩაჩქანი—3.
 ჩერხა—9.
 ჩეჩნილ—22.
 ჩოჩიაური—23.
 ჩიგინი—34.
 ჩოჯა—35.
 ჩოჯის შიბაი—31.
 ცალა რქა—94.
 ცალა რქანი—94, 95.
 ცალად ორკაბა ქუჩუმი—97.
 ცალ-პირა—30.
 ცალპირ ტოლი—30.
 ცალ-ცალკე აკუშურანი—95.
 ცალ-ცალკე კეხანი—95.
 ცერა—98.
 ცერად ჩაჭრა—25.
 ცერაი—93, 96.
 ცერა-ცვარა—98.
 ცვარა—98.
 ცვერცვანი—93.
 ცვი იარაღი—3.
 ციკიკავა—14, 21, 34.
 ციკიკავანი—91.
 ციციას ფეჯანი—95.
 ცხრათვალანი—96.
 ცხრათვალანა—30.
 ცხენის კბილანი—25.
 წალკა—19, 20, 22.
 წარმართი ხეცური—6.
 წარმართული მნიშვნელობა—14.
 წარმართული სარწმუნოებები—2.
 წაღმუკულმა—30.
 წერთხალა—10.
 წეროს მხარაი—32.
 წეროს მხარაით განემსვა—31.
 წვრილი სათხრელი—28.
 წითელი—10, 35.
 წილკანი—15.
 წინაისტორიული ხანა—14.
 წინდა—35.
 წმინდად ნაქსოვი—29.
 წრე-მირგვალა—22.
 წრე-ხაზი—23.
 წყაროს თავი—9.
 წყურული—33.
 ძაფი—31.
 ძველი აღმოსავლეთი—6, 15.
 ძველი საქართველო—19.
 ძველი უბანი—14.
 ძველი წინააღმოსავლეთი—25.
 ძვლის საკრთელი—14.
 ძროხა (საფასური)—3.
 ქანკიქის სახევი—35.
 ქიე—28.
 ჭრელი—97.
 ჭრელი დაშირაქული—97.
 ჭრელ-მირგვალაი—97, 98.
 ჭრელ-მირგვალაით კვერაი—98.
 ჭრელანი—7, 8, 11.
 ჭრელშიბაი—93, 96.
 ჭრელშიბაით გაჯიდული—96.
 ჭურჭელი—15.
 ჭყონდიდელი—19.

- ჯაჭვის პერანგი—3.
 ჯვარი—5, 6, 20, 97.
 ჯვარი ორნამენტი—2.
 ჯვარის ორნამენტი—1, 4, 7.
 ჯვაროსნები—1, 4.
 ჯვაროსნებისგან წარმოშობილობა—4.
 ჯვაროსნები—2.
 ჯვარ-რქიან მარტულელაი—94, 97.
 ჯიქი—21.
 ჯულაბა—19.
 კადიშ ლიგუანი—23.
 კელი—12, 18, 19, 20, 21, 91.
 ხავსი—18.
 ხაითი—35.
 ხალდეები—19.
 ხამი—29.
 ხანი—20.
 ხატები—15.
 ხატი—2, 5, 14, 17, 18, 92.
 ხატი კუთხანით—92.
 ხატი სიმირგვლივ ხატულანით—92.
 ხატი სიმირგვლივ შემოწერილ—92.
 ხატი ჩამოკოჭვილიაით—95.
 ხატის ყმები—5.
 ხატის-ხატნი—93.
 ხატნი—5, 9, 93, 98.
 ხატნი სწორშიბა გაქიდულით—93.
 ხატნი შიბან შემოყრილანი—93.
 ხატოვანი დამწერლობა—15.
 ხატულაი—5, 93.
 ხატულანი—93, 94, 97.
 ხაჩი—5.
 ხანმატი—37.
 ხეესურები წარმოშობით ევროპი-ელეები—1.
 ხეესურების წარმოშობა—1.
 ხეესურეთი—1, 2, 23, 25, 36.
 ხეესურეთის გამოფენა—2.
 ხეესური—1, 17, 34, 37.
 ხეესურული მანდილი—9.
 ხეესურული კეჭნაობა—10.
 „ხეესურული რქა“—24, 30.
 ხეესურული „სპექტრი“—10.
 ხეესურული უძველესი მსოფლმხედველობა—6, 14.
 ხეესურული შული—10.
 ხეესურული ჩოვა—18.
 ხეთები—19.
 ხეთის სამეფო—15.
 ხეთური ხატოვანი დამწერლობა—15, 20.
 ხელი—20.
 ხელის გახსნა—18.
 ხელი დაქწნა—18.
 ხელის მაგიური-აპოთროპეული დანიშნულება—21.
 ხელის მტევნის მოჭრა—19.
 ხელი ძალისა და სიმტკიცის სიმბოლო—21.
 ხირიმი—3.
 ხის ქურჭელი—7.
 ხმალი—29.
 ხმელთაშუაზღვის აუზი—20.
 ხმლები—4.
 ხმლის პირი—1, 2, 3.
 ხოწი—25.
 ხუთა—6.
 ხუთანა—92.
 ხუთოც ამოვადებისა—30.
 ხუროები—17.
 ხუცი—5.

საბრანსკრიპციო ნიშნები
 ТРАНСКРИПЦИОННЫЕ ЗНАКИ
 TRANSCRIPTION

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ც	თ	ი
a	b	g	d	e	v	z	ts(ʒ)*	t	i
კ	ლ	მ	ნ	ი	ო	პ	ჟ	რ	ს
k	l	m	n	j	o	p	z	r	s
ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ	ჩ	ც	
y*	u	p	t	k	γ	q	š	č	
ძ	წ	ჭ	ხ	ყ	ც	ჭ	ჰ	ფ	
ḏ	č	č	x	q	c	č	h	ḏ(w)*	
			შ	ფ	ღ	ყ			
			w	f	a	,			

* ძველი ქართულის ტექსტების ტრანსკრიფციისთვის.

* Для транскрибирования древ.-грузин. текстов.

E R R A T A

გვ.	სტრ.	არის	უნდა იყოს
9,	28	ნ. 1851	1852
17,	24	„ შესაღებად	მისაღებად
15,	10	„ 18	16
16,	4	„ 18	17
23,	27	„ ლასკარ—	ლასკარ—
30,	1	„ შილიას	შილიას
30,	3	„ დესტი	დესტი
42,	25	„ ввозимые	ввозившиеся
47,	38	„ 1851	1852
54,	15	„ ფორმ.	ფორმა?
73,	19	„ „Сога“	„ Сога“
79,	36	„ Saha	Saha
111,	33	„ gentées	dentées
115,	20	„ piré	pire

კახეთის რეგიონი

1924 წ.

